

Образи Михайла Грушевського в польській інтелектуальній культурі кінця XIX – початку XXI ст.¹

Вступ

Проблема рецепції творчої діяльності Михайла Грушевського в інтелектуальній культурі його часу має тривалу та багату історіографічну традицію. Утім, значною мірою вона зосереджена на українському контексті прочитання й інтерпретації різноманітних текстів ученого. Попри самозрозумілість такого стану речей, важливо звернути увагу на проблему артикуляції творчих поглядів автора «Історії України-Руси» поза українським інтелектуальним середовищем. Адже М. Грушевський, протягом цілого життя зберігаючи лідируюче становище у вітчизняній гуманістиці, в очах його колег з інших національних осередків зазвичай був уособленням всієї української науки. З огляду на це, ми можемо екстраполювати оцінки, які прозвучали на адресу наукового доробку М. Грушевського поза українським інтелектуальним середовищем, звісно, з певною часткою умовності, на всю вітчизняну історіографію його часу.

Відстежуючи дискусії довкола праць видатного вченого, на сьогодні вдалося виявити численні критичні тексти більшістю європейських мов². При цьому особливої уваги заслуговує найбільш небайдужа до українського минулого (серед наших західних сусідів) польська історіографія, в полі зору якої практично завжди пере-

¹ Цей текст є поглибленим і розширеним варіантом нашої статті: Тельвак В. Постаць Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 67–82.

² Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) : монографія. – Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.

бували грушевськознавчі сюжети. Саме творчість автора «Історії України-Руси», як це покажемо, нерідко була своєрідним маркером ставлення польських інтелектуалів до політичних і культурних змагань їхнього східного сусіда. У цьому аспекті цікавим також видається простежити становлення та відтворити динаміку польсько-українського історіографічного діалогу крізь призму оцінок творчості найбільш впізнаваного представника української гуманітаристики. Ці та багато інших сюжетів й перебуватимуть у фокусі нашого дослідження.

Перші кроки в науці

Уже науковий дебют тогочасного київського студента знайшов доволі детальне та зацікавлене відбиття на сторінках першого польського історичного часопису «Kwartalnik Historyczny», що одним із своїх першочергових завдань бачив «друкувати дрібні історичні праці як зразки суворого наукового методу, а також поборювати дилетантизм, неуцтво та брак об'єктивності шляхом сумлінної оцінки біжучої історичної літератури як польської, так і чужої, котра стосується польського й слов'янського минулого»³. Про значну зацікавленість польських учених доробком М. Грушевського певною мірою свідчить той факт, що деякі праці молодого вченого, як наприклад його перша друкована розвідка «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», були двічі занотовані у відділі рецензій часопису. Польські фахівці високо оцінили перший крок у науці талановитого учня В. Антоновича. Так, у рецензіях на згадувану працю йшлося, що вона написана «критично, зі знанням предмету», а «автор подає цікавий погляд» на важливу та малодосліджену проблему⁴. Оглядачі одностайно зауважили той факт, що рецен-

³ Bujak F. Przedmowa // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. I.

⁴ Uł.: Jużnoruskije hospodarskije Zamki v połowinie XVI wieka, przez M. Hruszewskiego... // Kwartalnik Historyczny. – 1891 –

зована праця є першим вагомим науковим здобутком молодого автора, тому, до певної міри, й цим фактом можна пояснити винятково доброзичливий тон наведених оцінок.

Надзвичайно ґрунтовному аналізу на сторінках видання була піддана перша монографічна студія дослідника-початківця, присвячена історії Київщини. Рецензент книги Алоїзій Шарловський, як і інші оглядачі, акцентував, що тема праці та методика опрацювання матеріалу зумовлені фактом приналежності М. Грушевського до київського історіографічного осередку В. Антоновича. Проте, зауважив рецензент, студія молодого історика помітно відрізняється від решти обласних монографій київської школи як глибиною дослідження, так і широтою охоплення матеріалу. Водночас із дрібними зауваженнями фактологічного характеру, критик констатував надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази дослідження («...літературу та джерела автор досліджував зі всією суворістю наукового методу і з великою дозою критицизму»), глибину аналізу політичних та соціально-економічних процесів. Вельми цікавим А. Шарловський вважає п'ятий розділ, присвячений побуту та суспільному устрою Київської землі: «Є то докладний образ матеріальної і духовно-моральної культури тієї частини Русі, складений зі старанно та мозольно визбираних подробиць з маси найрізноманітнішого матеріалу». У книзі рецензенту заімпонували також предметність аргументації й академічний тон висловлювань М. Грушевського, високий фаховий рівень дослідження, відсутність у творі «відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків». Завершуючи огляд, він зауважив: «Хоча наукова діяльність пана Грушевського не сягає за наше десятиліття, проте він вже здобув собі почесне місце в

Rocznik V. – S. 402-403; Czolowski A.: Gruszewski M. Jużnoruskije gospodarstkije zamki w połowyni XVI wieka... // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Rocznik VII. – S. 706.

ряді київських істориків»⁵.

Перша монографічна студія М. Грушевського зробила його ім'я відомим у польському фаховому середовищі, що привернуло увагу до інших публікацій молодого дослідника. Певного резонансу набуло дослідження ним феномену «руху болохівців» – масового добровільного підданства українських громад татарській владі, висвітлене у низці статей часів магістерських студій. Дослідники загалом високо оцінили важливу джерельну знахідку М. Грушевського, що підтверджувала тезу Миколи Дашкевича про локалізацію болохівців⁶. Водночас у їхньому середовищі не знайшло підтримки твердження М. Грушевського про значну поширеність цього руху на землях Київської Русі.

Зазнали також критики погляди молодого історика на причини та шляхи денаціоналізації української шляхти в XVI–XVII століттях, викладені ним у ряді статей, присвячених шляхті Барського староства. Антоній Прохаска, один з оглядачів цих публікацій, звернув увагу на слабку джерельну аргументацію запропонованої автором гіпотези. «Автору треба собі побажати, – занотував він, – щоб його праці були вільними від упереджень, що не личать серйозній науці»⁷. Зрозуміло, що гостра критика молодим дослідником надуживань польської адміністрації на українських землях Речі Посполитої та протишляхетське спрямування всієї розвідки і зумовили значною мірою різкість

⁵ Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk historii Kijowskiej ziemi ot śmierci Jarosława do końca XIV wieku. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołyński wopros 1097–1102 // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Rocznik VII. – S. 140.

⁶ P-ska A. [Prochaska A.]: Hruszewskij M. K woprosu o Bołochowie. Odbitka z «Kijewskiej Staryny» // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Rocznik VII. – S. 340–341.

⁷ P-ska A. [Prochaska A.]: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. Odbitka z «Kijewskiej Staryny» // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Rocznik VII. – S. 353.

оцінок польського дослідника. Додамо також, що практично всі оглядачі ранніх творів М. Грушевського писали про те невиправдано значне місце, що посідали у його працях сміливі припущення. Однак сам молодий історик на такі закиди відповідав, що навіть «невдала гіпотеза веде за собою більш ґрунтовну та правдоподібну»⁸.

Критично польські історики відгукнулися також на статтю М. Грушевського «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», опубліковану у першому томі «Записок НТШ». Оглядач рецензійного відділу «Kwartalnika Historycznego» А. Шарловський у доволі різкій формі розкритикував надзвичайно слабку, на його думку, джерельну аргументацію запропонованої автором теорії про двоїстість суспільного устрою у давньоруські часи, недосконалість її доказової бази, що, зрештою, не дає можливість погодитися з історичною реконструкцією М. Грушевського. «Подібними аргументами, – зазначив він, – можна було б підперти навіть найдивніші історичні гіпотези»⁹.

Подібним за уважністю було й обговорення другої монографічної праці М. Грушевського про Барське староство, що стала підсумком його магістерських студій. Її розгляду було присвячено розлогу рецензійну статтю спеціаліста з історії Поділля Александра Яблоновського, котрий був добрим знайомим київського магістранта. Авторитетний польський україніст підкреслив солідність джерельної бази праці та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію «чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків», «вичерпним фактичним описом Барського староства», що «у всій

⁸ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 422.

⁹ Szarlowski A.: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Rocznik VII. – S. 338–340.

повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому, подає тим самим історичний взірєць, вказує ніби норму тих же відносин в інших українських староствах подібної генези й категорії».

Водночас з такими оцінками рецензент робить авторові й один серйозний закид. На його думку, колонізаційні процеси й еволюцію шляхетського землеволодіння XV – початку XVII століть М. Грушевський зображує тенденційно, керуючись «виразно українським (ruskim) підходом», він втрачає об'єктивність суджень та явно перебільшує сприяння уряду польській шляхті в Західному Поділлі¹⁰.

Львівське двадцятиліття

Після свого приїзду до Львова, М. Грушевський був надзвичайно тепло та оптимістично зустрінутий польським науковим середовищем Галичини. До певної міри це пояснюється, ймовірно, не так фактом наукових здобутків ученого, що тоді ще не були настільки значними, як тією обставиною, що М. Грушевський приїхав у Галичину як прихильник політики польсько-українського порозуміння – «нової ери». Символічною можна назвати реакцію польських науковців на першу лекцію М. Грушевського у Львівському університеті. «Таким є зміст цього захоплюючого виступу, – підсумовуючи писав у своїй рецензії Анатоль Левицький. – Вітаємо в його авторі нового працівника на полі нашої спільної минувшини; знаємо його з попередніх праць як дослідника талановитого та працюючого, володіючого вишуканим історіографічним методом, а передусім, захопленого щирим бажанням осягнення правди, якою б вона не була; надсилаємо йому також від осередку Ягеллонського університету сердечне вітання на

¹⁰ Jabłonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriczeskije oczerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. – 1897. – Roczник XI. – S. 64–73.

тому новому для нього становищі у нашому краї: щастя Боже!»¹¹.

Польські професори на перших порах доброзичливо поставилися до М. Грушевського, подекуди спілкуючись з ним українською мовою. В архіві вченого відклалися запрошення польських колег на товариські вечірки. Доволі приязно у той час був налаштований до поляків і сам М. Грушевський. У листі до київських приятелів він звітується про перші місяці свого перебування у Львові: «Утрімую [стосунки] з поляками, русинами різних стороництв, оглядаючись на всі боки [...]. За обідом маю компанію польську, правда проф[есорську] і досить приємну...»¹². Як певний аванс для молодого українського вченого з боку польських колег можна розглядати його обрання 2 травня 1895 р. членом-кореспондентом польської Академії Знань у Кракові¹³.

Приїхавши до Львова прихильником курсу «нової ери», М. Грушевський досить швидко пориває з угодовським табором. В «Автобіографії» він із прикрістю писав, «що ті надії на прихильні обставини для українського культурного і спеціально наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючися на запевненне ліпше обізнаних з галицькими обставинами киян старшої генерації, – опираються на фальшивих запевненнях зі сторони поляків, які дорогою «угоди», ціною деяких подачок на культурно-національнім полі хотіли задавити всякий опозиційний, свобо-

¹¹ Lewicki A.: Hruszewskij M. Wstupnyj wykład z dawnoji istoriji Rusy // Kwartalnik Historyczny. – 1895. – Rocznik IX. – S. 565–567.

¹² Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 95-96.

¹³ Sprawozdanie Sekretarza Generalnego z czynności Akademii od maja 1894 roku do maja 1895 roku // Rocznik Zarządu Akademii Umijętności w Krakowie. Rok 1895. – 1895. – S. 59.

долубивий рух серед галицьких русинів. [...] З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покірного сателіта польського панування, скоро зіпсувалися вповні й давали чимало прикросстей»¹⁴. Тож учений перетворюється на переконаного опозиціонера, противника угодовсько-лоялістичної тактики. Уже в 1898 р. він заявляє: «Гепер уважаю новокурсну політику не меншою шкодою для нашого народу, як москвофільство»¹⁵.

Поступове охолодження українсько-польського діалогу наприкінці XIX ст., зростаюча радикалізація суспільно-політичного життя в тогочасній Галичині призвели до загострення не лише політичної полеміки, але й історіографічної дискусії навколо широкого кола дражливих питань генези взаємовідносин двох народів. Цьому сприяли також теоретичні зміни в східноєвропейській історичній культурі на зламі XIX–XX ст., що підпала під зростаючі впливи неоромантизму, котрий акцентував потребу відродження власної національної державності в її «історичних» межах¹⁶. Таким чином, історіографія дедалі частіше ставала заручницею політичної боротьби. Так, у дослідницькій практиці польських істориків відбувся поворот до ягеллонської ідеї та традиції «родинного» сприйняття українців, у працях топонім «Україна» щоразу частіше замінювався терміном «Русь». Це очікувано призвело до поглиблення конфлікту з українськими істориками. З того часу тон оглядів праць М. Грушевського, як і загалом

¹⁴ Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ: Веселка, 1992. – С. 201.

¹⁵ Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Діло. – 1898. – Ч. 137. – С. 1.

¹⁶ Див. докл.: Adamus J. Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – S. 16–36; Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Część I. Lata 1900–1918. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1982. – S. 59–76.

української наукової літератури, став значно гострішим і критичнішим. Зауважимо, що подібні тенденції спостерігалися й з іншого, українського боку, про що свідчить зміст тогочасних «Записок НТШ», особливо, рецензійного відділу видання.

Одразу після приїзду до Львова М. Грушевський зосередився на розгортанні видавничої діяльності в галузі наукового українознавства. Значні зусилля доклав він до реформування «Записок НТШ», які зі щорічника за короткий час перетворилися на двомісячник і стали органом не всього Товариства, а лише його Історико-філософської та Філологічної секцій. М. Грушевський запровадив також, за класичними європейськими взірцями, структуру «Записок», що вмещала великі наукові розвідки, miscellanea (дрібні джерельні причинки), документальні матеріали та значний рецензійний відділ. Дуже швидко «Записки» перетворюються на найавторитетніший українознавчий орган, у якому сам М. Грушевський став найактивнішим дописувачем. Зростаючий науковий рівень «Записок» зробили його знаним у середовищі фахівців. Уже від кінця XIX ст. з'являються критичні огляди змісту «Записок» у польських часописах. І хоча польські науковці досить гостро опонували представленому на сторінках видання образу східноєвропейського минулого, презентованого передусім у працях М. Грушевського та його учнів, проте завжди віддавали належне фаховому рівню самого часопису¹⁷. Особливо схвально сприймали польські історики чис-

¹⁷ Див. напр.: Zdziarski S. Zapysky naukowego Towarzystwa imeny Szewczenki, t. 31–32. // Wisła. Miesięcznik Geograficzny i Etnograficzny. – Rok. 1900. – Tom XIV. – S. 794–797; ек.: Zapysky Naukowego Towarzystwa imeny Szewczenka. Tom XCVIII. R. 1910... // Świat Słowiański. – Roczник VII. – 1911. – Sierpień–Wrzesień. – S. 175–178; Leszczyński J.: Zapysky Naukowego Towarzystwa imeny Szewczenka. Tom CIII. R. 1911, zeszyt III, tom CIV, roku 1911, zeszyt IV... // Świat Słowiański. – Roczник VIII. – 1912. – Maj. – S. 394.

ленні джерельні публікації львівського професора, що збагачували дослідницьку базу вивчення багатьох наукових проблем¹⁸. Принагідно зазначимо, що при рецензуванні статей М. Грушевського польськими істориками іноді траплялися й певні непорозуміння, коли йому приписувалися праці брата Олександра¹⁹.

Інший напрям наукової активності М. Грушевського у Львові стосувався розробки цілісної картини українського минулого. Учений передусім звернув увагу на розширення джерельної бази для вивчення окремих періодів і наукових проблем. Уже перші томи започаткованої та редактованої ним документальної серії «Жерела до історії України-Руси» були схвально сприйняті в середовищі польських науковців. Ці томи містили багатий матеріал з російських і польських архівів та мали ґрунтовні передмови, що стали першою спробою їх узагальнення. Оглядачі констатували прогресивну археографічну методику видавця, який обстоював точне передавання змісту оригіналів. Особливо цікавими були передмови, що узагальнювали опублікований джерельний матеріал. У науковій літературі підносились їхня самостійна наукова цінність, відзначалися «сумлінність» і «вичерпність» опрацювання джерел²⁰.

¹⁸ Див. напр.: Łucki S. Kulturalny stan współczesnej Rusi Galicyjskiej // Krytyka. – 1904. – Zeszyt 1. – S. 38–41; Goyski M. Przegląd literatury historycznej polskiej // Przegląd Historyczny. – 1908. – T. VI. – S. 394–400; Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. – 1911. – S. 28, 59, 64, 147–148.

¹⁹ Goyski M. Przegląd literatury historycznej polskiej // Przegląd Historyczny. – 1908. – T. VI. – S. 396.

²⁰ Chamiec Ks.: Źródła do historii Ukrainy–Rusi, wydawane przez Komisję archeograficzną Tow. Nauk. Im. Szewczenki. T. I. Lustracje królewskiej na ziemiach Halickiej i Przemyskiej z roku 1565–1566. Lwów, 1895 // Biblioteka Warszawska. – 1897. – Tom II. – S. 181–187.

Увага польського наукового світу до творчості М. Грушевського значно зросла після публікації перших томів його «Історії України-Руси». Це й зрозуміло, адже в цьому творі вперше було запропоновано детальний і багатоглядний аналіз минулого українського народу від найдавнішої доби його буття на всій історичній території проживання. У праці утверджувались оригінальність і самобутність української культури, її відмінність від культур сусідніх народів. «Історія» стала науковим підґрунтям українського національного руху кінця XIX – початку XX ст., давши йому необхідну теоретичну аргументацію, тому завжди неоднозначно сприймалась представниками сусідніх історіографій²¹.

Незважаючи на очевидні для польського читача проблеми зі сприйняттям першого українськомовного тому «Історії» М. Грушевського, у фахових часописах було відзначено його появу. Так, для берлінського часопису «Archiv für Slavische Filologie» невеликий огляд книги М. Грушевського представив знаний польський дослідник староруської літератури Александр Брікнер²². Передусім він висловлює своє захоплення від широти зауважених у книзі проблем, кола залучених джерел та літератури: «Вся сучасна, особливо російська література, наведена тут якнайстаранніше; посилання на літературу дуже докладні. Автор не пошкодував часу та праці; він надзвичайно начитаний, виявляє критичний такт, добру школу та метод і подав нам гарну, ґрунтовну та доступно написану книгу, якій рівну має далеко не кожна, навіть старша слов'янська

²¹ Див. докл.: Тельвак В. Образ Михайла Грушевського у дзеркалі національних історіографічних традицій (перша третина XX ст.) // Академічні й доакадемічні образи української історіографії. – Київ: Інститут Історії України, 2012. – С. 618–719.

²² Див. докл.: Liburska L. Aleksandr Brückner jako badacz literatury staroruskiej // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – CCCLXII. – Prace Historycznoliterackie. Zesz. 29. – 1974. – S. 101–117.

література». Далі А. Брікнер робить низку застережень щодо окремих аспектів східноєвропейської історії, порушених у праці М. Грушевського. Детально та принципово він полемізує з антинорманською концепцією українського вченого. Свої зауваження рецензент завершує переконанням, що «... незважаючи на ті чи інші закиди, ця поважна праця варта всякого визнання і вона принесе багато користі»²³.

Антинорманські погляди М. Грушевського піддав гострій критиці також яскравий польський публіцист, етнограф та історик Францішек Равіта-Гавронський. Виділяючи ренесанс антинорманської теорії, польський дослідник вказує, що найбільш аргументовано її засади обстоюють В. Антонович і його талановитий учень М. Грушевський. Останній, за словами критика, у монографії про Київське князівство та інавгураційній лекції твердив, що слов'янська держава існувала задовго перед навалою варягів. Вони й надали їй згодом знаного в джерелах військово-дружинного характеру. Ця теза й стала об'єктом критики Ф. Равіта-Гавронського, що закинув українському колезі тенденційність і апіорність, бажання за будь-яку ціну утвердити в науці тезу про існування доварязької Русі²⁴.

Першим польським часописом, котрий критично відгукнувся на появу першого тому «Історії України-Руси», був варшавський «Przegląd Historyczny». Автор рецензії – знаний історик і громадський діяч Станіслав Закшевський відзначив солідність наукового опрацювання українського колеги й особливо похвалив «географічно-

²³ Brückner A. Publikationen der Szewczenko-Gesellschaft // Archiv für Slavische Filologie. – 1900. – Zweiundzwanzigster band. – S. 293–294. Див. також: Brückner A. Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – 1902. – S. 228–237.

²⁴ Rawita-Gawroński Fr. Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. W zarysie. – Lwów: Jakubowski i Zadurówicz, 1896. – S. 2–8.

історичну сторону» першого тому²⁵. У підсумку свого огляду рецензент порадив польським історикам наслідувати українського колегу та писати узагальнювальні праці про минуле свого народу.

На феномен Грушевського-історика тоді увагу також звернув авторитетний у польському інтелектуальному середовищі краківський дослідник літератури Тадеуш Грабовський. Рецензуючи виданий учнями та прихильниками М. Грушевського на відзначення його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904) ошатний «Науковий Збірник», він наголосив, що ювіляр своєю «бенедиктинською працьовитістю» створив «руський науковий світ», «цілу школу», ба, навіть більше – цілість українського суспільно-політичного й культурного життя²⁶. Звернувши увагу на домінування серед автури збірника університетських вихованців автора «Історії України-Руси», оглядач уперше в польській історіографії відзначив появу нового явища в українській гуманітаристиці, вказавши, що «проф. Грушевський постає в оточенні цілої школи»²⁷. Оцінюючи згадані слова краківського інтелектуала, сучасний люблінський україніст Анджей Стемпнік говорить: «Слова Грабовського про Україну були вагомими для польської академічної спільноти, адже цей вчений був

²⁵ Zakrzewski S. Nad Wieprzem i Bugiem w wieku XI i XII // *Przegląd Historyczny*. – 1905. – Т. 6. – № 3. – S. 361.

²⁶ *Tad. St. Gr. [Grabowski T.S.]*: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. // *Świat Słowiański*. – *Rocznik II*. – 1906. – Czerwiec. – S. 440–442.

²⁷ *Tad. St. Gr.*: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. // *Świat Słowiański*. – *Rocznik II*. – 1906. – Czerwiec. – S. 441.

відомий своєю громадською активністю та приналежністю до національного руху»²⁸.

Значно детальнішому аналізу концептуальні засади першого тому «Історії України-Руси» польські вчені піддали після виходу німецького перекладу праці в 1904 р. Для часопису «Kwartalnik Historyczny» розлогий критичний відзив підготував уже згаданий Александр Брікнер. У ґрунтовній розвідці «Норманська догма» він продовжив розпочату раніше полеміку. Як свідчить сама назва статті, автор виступив з позиції норманської теорії у розумінні генези політичного устрою давньоруської держави. Тому основний акцент у рецензії було спрямовано якраз на критику антинорманської концепції М. Грушевського, яку А. Брікнер назвав «новітньою історичною ерессю». На початку рецензії автор висловлює загальне враження від праці українського вченого та його фахової майстерності: «Праця п. Г[рушевського] є промовистим свідченням ученості та універсальності руського автора. Він цілком опанував величезну літературу предмету – археологічну, історичну, філологічну, передусім російську, перед цим закриту для Європи сімома печатками; просто дивує нас начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, нерідко забутих російських і німецьких праць. З тією фантастичною начитаністю в парі йде швидкість думки, самобутність суджень, досконалий метод – усе це мірою цілком незвичайною...»²⁹.

Ключовий закид М. Грушевському полягав у тому, що, не будучи мовознавцем, учений у філологічних аргументах на користь антинорманізму був змушений цілком

²⁸ Stępnik A. Mychajło Hruszewski – polska recepcja dorobku historiograficznego // Simposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум / за ред. В. Масценка. – Т. I (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського). – Черкаси, 2016.

²⁹ Brückner A. Dogmat normański // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – Rocznik XX. – S. 665.

покладатися, за його словами, на хибні та перестарілі ідеї українських і російських дослідників. «Коли б автор був філологом, – переконає рецензент, – то ніколи не потрапив би в антинорманські тенета». Тож найбільше польський оглядач полемізує саме з основними тезами антинорманської теорії М. Грушевського, наводячи власні аргументи, переважно філологічного характеру.

Завершивши критику антинорманізму М. Грушевського, рецензент не погодився також із баченням в антах безпосередніх предків українців, пояснюючи становище львівського вченого в цьому питанні винятково ідеологічними мотивами – бажанням «якнайбільш ранньої появи своєї України» на історичній арені. Оперуючи філологічними аргументами, А. Брікнер також піддав критиці теорію М. Грушевського про етнічні процеси на українсько-польському порубіжжі XI–XIII століть. Він вважав безпідставними твердження львівського професора про український характер заснування «червенських» міст і загалом заперечував теорію вченого про експансіоністську політику поляків стосовно Галицько-Волинського князівства. Польський дослідник похвалив останні розділи, присвячені слов'янській колонізації та матеріальній культурі східнослов'янських племен тих часів, реконструкції початків давньоруської держави. Цікавими та змістовними, на його думку, є розлогі примітки й екскурси, що завершують книгу та нерідко становлять самостійні розвідки. Наприкінці рецензійного огляду А. Брікнер ще раз наголосив на високому рівні праці, яка «імponує розмірами, ерудицією, всебічністю досліджень» та висловив побажання польським науковцям створити таку саму працю про витоки власного народу та держави³⁰.

Полемічні зауваження А. Брікнера спричинилися до дискусії між польськими та українськими дослідниками щодо ваги норманського чинника в утворенні та ево-

³⁰ Ibid. – S. 679.

люції державних форм Київської Русі. На зауваження польського вченого невеликою ремаркою відреагував і сам М. Грушевський на сторінках «Записок НТШ». У відповідь на закиди А. Брікнера щодо слабкості висунутих у книзі філологічних аргументів на користь антинорманської теорії, український учений веде мову про застарілість і безпорадність суто історичних доказів польського філолога, неврахування ним широкого дослідницького контексту вивчення проблеми. «Проф. Брікнер, – підсумовує М. Грушевський, – занудившись в товаристві філологів любить останніми роками загостити до істориків. Гість шумний і веселий. Там переверне, там догори ногами поставить, а при тій нагоді насварить безрадних істориків – і гайда додому, полишивши господарів в непевності, чи брати все сказане під серйозну дискусію, чи вважати його борше за анекдот»³¹.

Значно ґрунтовніше полемічні зауваження А. Брікнера розглядав Степан Томашівський. Підтримуючи наукову аргументацію свого вчителя, дослідник вказав на численні слабкі місця історичних концепцій польського колеги, наголосивши на хибності однобічної філологічної аргументації наукової теорії, необхідності врахування цілого спектра історичних, археологічних, лінгвістичних даних при реконструкції такої складної проблеми, як генеза державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні³².

На критику українських колег А. Брікнер відгукнувся ще однією ремаркою на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Розвиваючи надалі свої філологічні аргументи, він у загальних рисах переповів попередні тези, однак погодився із закидом щодо категоричності деяких виснов-

³¹ Грушевський М.: Brückner A. Próbkі najnowszej krytyki historycznej (Р.Н., 1905, S. 24–35) // Записки НТШ. – Т. LXXVII. – 1907. – С. 206.

³² Наукова хроніка // Записки НТШ. – Т. LXXX. – 1907. – С. 181–186.

ків³³. Цікаво, що резонансна дискусія польського мовознавця з українськими колегами була помічена далеко за межами львівського осередку³⁴. Зауважимо також, що до спірних питань ранньої історії та культури українського народу А. Брікнер й надалі неодноразово звертався у численних рецензіях на праці, присвячені давньоруській тематиці, продовжуючи та поглиблюючи розпочату з М. Грушевським полеміку³⁵.

Згадані критичні зауваження А. Брікнера підтримали та розвинули інші польські історики – Людвік Колянковський, Францішек Равіта-Гавронський, Ян Камінський та ін. Найбільше претензій вони висловили до термінологічного словотвору М. Грушевського, особливо популяризації ним терміна «Україна-Русь». Сумніву було піддано й ранньоісторичну реконструкцію львівського професора, його антинорманську гіпотезу, а також погляди на генезу етнічних процесів на українсько-польському пограниччі³⁶.

Наступні томи «Історії України-Руси» також викликали зацікавлене обговорення в польській науковій періодиці. Присвячені спільній добі історичного минулого, вони отримали значну кількість полемічних зауважень з боку польських дослідників. Другий цикл «Історії України-Руси», що охоплює томи з четвертого до шостого, у розлогій рецензійній статті проаналізував Людвік Колян-

³³ Brückner A. O Rusi normańskiej jeszcze słów kilka // Kwartalnik Historyczny. – 1909. – Rocznik XX. – XXXIII. – S. 362–371.

³⁴ Zprávy // Český Časopis Historický. – 1907. – Sešit 1. – S. 130.

³⁵ Kociowski P. Aleksandr Brückner jako recenzent // Wokół zagadnień publicystyki literackiej. – Warszawa–Poznań, 1974. – S. 3–23.

³⁶ Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historii Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 s.; Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. – Rocznik VII. – 1911. – Maj. – S. 337–356; Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego. – 1910. – S. 1–10.

ковський. Рецензія польського вченого була дещо доповненим варіантом його реферату, прочитаного 15 березня 1913 р. на засіданні Краківського кола Історичного товариства³⁷. Польський історик, що було традиційно для оглядачів, віддав належне «великій, імпонуючій ерудиції» українського вченого, котрий вперше представив детальний та всебічний образ економічних, соціальних, національних і культурних відносин на українських землях Речі Посполитої тієї доби³⁸.

Далі Л. Колянковський зосередився на дискусійних моментах, які об'єднав довкола трьох найбільш вагомих, на його думку, наукових проблем: характері політики Казимира Великого стосовно Русі, значенні для українського народу Люблінської та Берестейської уній. Опонуючи М. Грушевському, він навіть факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, та наголосив на тих перевагах, які отримали українці після проголошення Люблінської та Берестейської уній. На думку рецензента, М. Грушевський гіперболізує вагомість і значущість українського національного чинника на польських тогочасних землях, що проявляється, зокрема, в авторській термінології – уживанні топоніма «Україна» замість «Русь», намаганні показати козаччину як чинник національного відродження вже від другої половини XVI ст., загальній характеристиці ягеллонської доби як часу стрімкого занепаду Русі. Усе це, вважає польський автор, свідчить про тенденційність поглядів українського вченого.

Проте найбільшою вадою «Історії України-Руси» для Л. Колянковського є намагання М. Грушевського надмірно загострити та підкреслити українсько-польське про-

³⁷ Sprawy Towarzystwa. Zebrania członków grona krakowskiego // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – Rocznik XXVII. – S. 198.

³⁸ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy–Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – Rocznik XXVII. – S. 350.

тистояння в усіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого міжнародного конфлікту, переконаний рецензент, не було жодних вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, а й надмірно тенденційні та заполітизовані, зумовлені напруженням у стосунках двох народів на початку ХХ ст. Саме ці обставини, на думку Л. Колянковського, спричинилися до того, що «...незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, які личать лише завзятому публіцистові. Бо, мабуть, до цієї категорії [...] належить зарахувати постійно порушувані ним струни польсько-української ненависті, так, аж часами складається враження, що саме це і є метою автора»³⁹.

Зрозуміло, що в науковій рецензії не зовсім коректно послуговуватись емоціями, замість того щоб спростувати висновки опонента конкретними історичними фактами. Однак рецензія Л. Колянковського зайвий раз засвідчила, що польсько-українська наукова полеміка дедалі частіше набувала яскравого політичного забарвлення. Зауважимо, що в цій дискусії й українська сторона не залишалася в боргу, нерідко послуговуючись метанауковою лексикою та різного роду емоційними випадками, що простежується при аналізі рецензійного блоку в «Записках НТШ»⁴⁰.

Свої враження від праці українського вченого, викладені на сторінках «Kwartalnika Historycznego», Л. Колянковський згодом повторив також в окремій брошурі під назвою «Декілька зауваг до «Історії України-Руси»

³⁹ Ibid. – S. 357.

⁴⁰ Див. напр.: Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 pp.) // Київська Старовина. – 2001. – № 5. – С. 157–166.

проф. М. Грушевського»⁴¹. Спеціальної відповіді на висловлені польським дослідником закиди М. Грушевський не дав. Утім, у своїх рецензійних оглядах польської історичної літератури львівський професор осібню охарактеризував студії Л. Колянковського, відзначивши їхню поверховість і фахову недосконалість, слабке знання історіографії східноєвропейського регіону доби середньовіччя⁴².

Критику історичних поглядів М. Грушевського Л. Колянковський продовжував і в багатьох публіцистичних працях, слушно наголошуючи, що наукові концепції українського вченого є теоретичною підвалиною його суспільно-політичної діяльності. Наприклад, на засіданні «Слов'янського клубу» у Кракові в грудні 1907 р. він виступив з доповіддю «Українські думки та ідеї професора М. Грушевського»⁴³. У ній було наголошено на шкідливості історичних концепцій львівського професора, оскільки спопуляризовані в пресі та поширені серед широких мас народу картини одвічного протистояння поляків та українців робили вибухонебезпечною й без того наелектризовану атмосферу в Східній Галичині⁴⁴. Український патріотизм, переконує Л. Колянковський, не повинен виховуватися на прикладах кривавих сцен міжнаціонального протистояння. Обом народам, пропонує він, треба об'єднатися в боротьбі проти спільного ворога – російського імперіалізму, адже «дорога до вільного Києва веде й до вільної Варшави»⁴⁵. Принагідно зауважимо, що

⁴¹ Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M. Hruszewskiego Historji Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 s.

⁴² Грушевський М. Новійша література по історії в. кн. Литовського // Український науковий збірник. – Москва, 1916. – Вип. II. – С. 36–39.

⁴³ Trzy posiedzenia Klubu Słowiańskiego // Świat Słowiański. – 1908. – Rocznik IV. – Styczeń. – S. 42–43.

⁴⁴ Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie Prof. M. Hruszewskiego // Świat Słowiański. – 1908. – Rocznik IV. – Styczeń. – S. 19–30.

⁴⁵ Ibid. – S. 29.

полеміка з поглядами М. Грушевського розгорнулася також на сторінках численних історичних праць, де польські дослідники, зазначаючи вагомість наукового внеску професора в розробку більшості проблем польсько-українських взаємин, водночас пропонували власні інтерпретації історичних фактів⁴⁶.

Дискусії між М. Грушевським і польськими вченими стосовно шляхів формування давньоруської державності чи генези етнічних процесів на західноукраїнських землях в XI–XIII ст. були далеко не єдиними. Значно гострішою була полеміка про становище православної церкви на українських землях Речі Посполитої у XIV–XVI ст., що розгорілася між українським істориком та куштошем львівського крайового архіву Антонієм Прохазкою. Приводом для обговорення стали події, що розгорнулися довкола побудови православної церкви у Дрогобичі в XVI ст. М. Грушевський, опублікувавши низку документів, апелював до них, щоби продемонструвати упередженість королівської влади до православної церкви. А. Прохазка, також навівши джерельні свідчення, стверджував, що жодних утисків не було, а заборона на будівництво православного храму в Дрогобичі не була пов'язана з конфесійним чи національним протистоянням. Невдовзі предмет цієї дискусії розширився до з'ясування загального становища православ'я за часів Сигізмунда I⁴⁷.

Не могли також польські історики залишитися осторонь обговорення козацького циклу «Історії України-

⁴⁶ Див. напр.: Rumbold z Połocka. Rafał Korsak, metropolita Rusi // *Przegląd Historyczny*. – 1906. – Т. III. – С. 351–373; Jabłonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu na przełomie XVI i XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. – 1911. – Т. XVI. – С. 87.

⁴⁷ Див. докл.: Тельвак В. Дрогобиччина в дослідженнях М. Грушевського // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Матеріали III-ї краєзнавчої конференції, проведеної в Дрогобицькому педагогічному інституті імені Івана Франка 17–18 травня 1996 року*. – Дрогобич, 1997. – Випуск II. – С. 160–164.

Руси». Не мав дивувати і той факт, що таке обговорення було надзвичайно емоційним, адже польські дослідники завжди наголошували на фатальності козацьких рухів для долі Речі Посполитої. Серед польських істориків козакознавчі студії М. Грушевського протягом тривалого часу найбільш послідовно критикував Ф. Равіта-Гавронський. Він присвятив науковим і публіцистичним працям українського вченого й окремі розлогі критичні статті, і чимало сторінок в узагальнювальних працях, слухно вбачаючи в М. Грушевському не таккабінетного вченого, як ідеолога українського національного життя.

Про головну працю українського дослідника йдеться в розлогій статті Ф. Равіти-Гавронського «Професор Грушевський та його «Історія України-Руси», в якій основний фокус уваги зосереджений на томах, присвячених козацьким часам, хоча нерідко автор сягає й інших частин «Історії» для підтвердження своїх висновків⁴⁸. У характерному для нього іронічному тоні дослідник показує інтерпретацію М. Грушевським початків та генези козащини, а також її ролі в історії українського народу. Він назагал віддає належне працьовитості й ерудиції українського колеги. Пише також про поважну фактологічну базу праці та правильно вибудовану хронологію подій. Цей своєрідний «кістяк» роботи закликає залишити, а все решта, тобто авторську інтерпретацію подій, фактів і явищ історії козащини, однозначно відкинути як речі тенденційні, ненаукові, надмірно суб'єктивні, спричинені «націоналістичним становищем автора».

Змальовуючи темними барвами минуле козащини та показуючи її винятково руйнівний вплив на суспільство Речі Посполитої (без розмежування народності та віросповідання), рецензент стверджує, що в праці М. Грушевсько-

⁴⁸ Rawita-Gawroński Fr. Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi // Świat Słowiański. – 1911. – Rocznik VII. – Maj. – S. 337–356.

го «над історичною логікою вивищується сьогоднішня політична думка, бажання неодмінно перетворити звичайних грабіжників на національних та ідейних героїв ХХ століття». У результаті такого послуговування політичними міркуваннями, стверджує критик, історія козаччини в праці М. Грушевського постає «єдиним актом оскарження Польщі», а «ватаги бандитів» перетворюються на шляхетних лицарів, які мету свого життя вбачали в захисті українського населення. Причиною такого спотворення історичного минулого, вважає Ф. Равіта-Гавронський, є «школярська» методологія автора, що полягає, з одного боку, в упередженості до аргументів опонентів, з іншого – у відсутності логічного зв'язку між вихідними фактами та проголошеним висновком, намаганням підтасувати фактаж під задалегідь сформульовану тезу та вибудовану конструкцію. Не задовольняє рецензента й мовний бік наративу, причина – у «юності», як він пише, української мови, неусталеності її поняттєвого апарату, що зробило стиль «Історії» «надмірно важким».

Найбільше закидів Ф. Равіта-Гавронський мав до термінології М. Грушевського: абсолютно неправомірним він вважає вживання терміна «Україна-Русь», особливо недоречним це для нього виглядає в контексті східноєвропейської історії доби раннього середньовіччя. Прикметно, що з'ясовуючи мотивацію українського вченого при конструюванні нової історичної термінології, Ф. Равіта-Гавронський наголошує на його політичних «державницьких» (підкреслено нами – авт.) аспіраціях, з яких логічно витікають «історичні» й «територіальні» претензії до Росії, Австро-Угорщини та Польщі в її кордонах ХVІІІ ст. Відтак польський дослідник наголошує на штучності реконструйованої М. Грушевським моделі історії українців у

такій далекій ретроспективі та в межах настільки широко окресленої етнічної території⁴⁹.

Останню тезу Ф. Равіта-Гавронський активно розвивав у численних публіцистичних працях, наголошуючи на слабкості та нерозвиненості культурного й національного життя українців (останніх принципово все життя називав русинами), що не готові ще до активного суспільно-політичного життя, оскільки не усвідомлюють вповні власних потреб⁵⁰. «Їхнє нещастя полягає в тому, – вказував він, – що русини хочуть більше, ніж на те може вистачити їхніх розумових, культурних та матеріальних сил, що їхні прагнення ніколи не відповідають реальності та межам, що неспокійність їхнього первісного характеру – риса етнічна – приносить їм більше шкоди, ніж все разом взяте й описуване Грушевським та його адептами»⁵¹. Унаслідок такої слабкості, вважає Ф. Равіта-Гавронський, народ некритично сприймає політичні ідеї українських діячів і передусім М. Грушевського – «соціаліста з переконання».

У своїх працях польський публіцист не шкодував місця для дошкульних характеристик української еліти, змальовуючи її представників як аморальних і корисливих

⁴⁹ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński a wczesno-średniowieczna Ruś i jej relacje z Polską. Problemy wybrane // Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2002. – S. 88–89.

⁵⁰ Див. докл.: Koko E. Rusini czy Ukraińcy? Kształtowanie się nowoczesnego narodu ukraińskiego w oglądach Franciszka Rawity-Gawrońskiego // Polacy i sąsiedzi – dystanse i przenikanie kultur. – Część I. Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapińskiego. – Gdańsk, 2000. – S. 31–35.

⁵¹ Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // Świat Słowiański. – 1912. – Roczник VIII. – Sierpień–Wrzesień. – S. 557–578. Див. також: F. K. Z prasy ruskiej // Świat Słowiański. – 1907. – Roczник III. – Luty. – S. 136–141.

інтриганів, цілком байдужих до долі свого народу. При цьому дослідник не обмежується лише своїм часом, а сміливо сягає в глибину століть. Так, характеризуючи діяльність українських гетьманів після Хмельниччини, він зазначає: «Ми оглянули заледве півстоліття, а скільки в ньому сваволі, зради, вбивств. Робилося то не в ім'я добра народу, не в ім'я державної окремішності, не в обороні втрачених прав, а лише з бандитського неспокою, з браку ясної мети перед собою, будь-якої іншої, аніж власна»⁵². Політичні традиції гетьманів, переконаний Ф. Равіта-Гавронський, продовжують українські діячі початку ХХ ст.⁵³. Це особливо небезпечно напередодні неминучого конфлікту на європейській арені, у ході якого українці, очолювані такими «авантюристичними» провідниками, неодмінно виступлять, передбачливо вказував він, проти гегемонії поляків у Східній Галичині⁵⁴. Зауважимо, що негативні оцінки, якими Ф. Равіта-Гавронський характеризував ідеї М. Грушевського, були поширені польським ученим на весь загаль українських істориків і суспільних діячів – саме в їхній діяльності він вбачав загрозу для майбутнього Польщі⁵⁵.

⁵² Rawita-Gawroński Fr. Kwestya ruska wobec Austrii i Rosyi // Świat Słowiński. – 1912. – Roczniak VIII. – Sierpień–Wrzesień. – S. 568.

⁵³ Див. напр.: Rawita-Gawroński Fr. Oderwanie Chełmszczyzny i Rusini. – Lwów, 1909. – S. 18, 21.

⁵⁴ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 r.) // Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001. – S. 166–178.

⁵⁵ Див. докл.: Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec historiografii ukraińskiej na przełomie XIX–XX wieku // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Tom III. Pod

З викладеними поглядами Ф. Равіти-Гавронського солідаризувалися й інші польські оглядачі тогочасної української наукової літератури⁵⁶. Так, візію М. Грушевського історії козацтва піддав сумніву Тадеуш Корзон у праці «Dzieje wojen i wojskowości w Polsce». Називаючи українського колегу «творцем нової (української т[ак] зн[ачить] козацько-січової) теорії», він вказував на факт значної модернізації ученим світогляду козацької старшини та самого Богдана Хмельницького. Польський дослідник закидав М. Грушевському прояви національної мегаломанії, а також вказував на численні «цікаві маніпуляції» «плідного дослідника України-Руси» з джерельним матеріалом⁵⁷.

Практично однотайно польські історики критикували й історичну термінологію М. Грушевського, зокрема, послідовно вживаний ним термін «Україна-Русь». Наприклад, Станіслав Смолька закидав українському колезі «форсоване впровадження» «штучної мовної номенклатури». Це заважало, на думку польського ученого, адекватній інтерпретації подій східноєвропейського середньовіччя⁵⁸.

Зацікавлено польські вчені сприйняли й появу науково-популярних праць М. Грушевського, незважаючи

redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S. 270–278.

⁵⁶ Див. напр.: Szelągowski A. Kwestya ruska w świetle historyi. – Warszawa: Nakładem „Przeglądu Narodowego”, 1911. – S. 19, 37; R.: Dr. Bohdan Barwiński: Istorycznyj rozwij imeni ukraińsko-ruskocho narodu. U Lwowi 1909. Nakładem Redakcyi Rusłana // Ruś. – 1911. – Rocznik I. – Zeszyt III. – S. 339–340.

⁵⁷ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Tom I. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – S. 63–67; 91; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Tom II. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – S. 302–303, 312, 354–355.

⁵⁸ Smolka S. Przedmowa Aleksandr Jabłonowski. Historya Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – W Krakowie: Akademia Umiejętności, 1912. – S. XI–XII.

на те, що вони були видані російською мовою. Свідченням цього є той факт, що Людвік Фінкель як тему на свій науковий семінар визначив Івану Крип'якевичу (на той час студенту Львівського університету) завдання прорецензувати головні думки російськомовного «Нарису історії українського народу». У розлоному конспекті пера І. Крип'якевича, котрий відклався у його архіві, детально систематизовано провідні історіографічні тези перших розділів «Нарису», що торкаються польсько-українських взаємин доби середньовіччя. У підсумку дослідник-початківець ствердив: «Поява цієї книги є дуже важливою для руської історіографії, бо дотепер власне не було правдиво опрацьованої історії»⁵⁹. Утім, не відомо, чи з таким висновком погодився сам польський учений.

Як певне продовження полеміки з самим М. Грушевським можна розглядати розгорнуту в історіографії початку ХХ ст. дискусію з представниками його львівської школи, що тоді переважно працювали у просторі концептуальних ідей учителя, відштовхуючись від його теоретико-методологічних настанов. Наприклад, польські історики зазначали, що ідеї М. Грушевського склали своєрідну «українську історіософію», яка мала значний вплив на багатьох молодих галицьких істориків – представників його школи.

Критичні зауваження до праць учнів видатного вченого були характерними для тогочасної польсько-української дискусії та розширювали предмет полеміки польських учених із самим М. Грушевським. Критики акцентували дослідницьку ерудицію та фахову майстерність учнів автора «Історії України-Руси», залучення ними до наукового обігу значної кількості незнаного джерель-

⁵⁹ Крип'якевич І. Рецензія на «Очерк» М. Грушевського читана в семінарі Л. Фінкля, 1905. – Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. – Ф. 314 (І. П. Крип'якевич). – П. 165/4. – Арк. 49.

ного матеріалу, віднайденого в багатьох європейських архівах. Водночас, робилися закиди у політизації наукового пошуку, тенденційності при висвітленні багатьох питань українсько-польських взаємин. Так, польські вчені відкидали модернізацію українськими колегами подій Хмельниччини, героїзацію її провідників, вважаючи останніх «порушниками суспільного спокою». На їхнє переконання, не існувало жодних об'єктивних підстав для незадоволення політикою польських королів, численні факти соціально-економічних і релігійних утисків, які наводили у своїх працях українські дослідники, вважалися перебільшеними, несуттєвими та вирваними із загального подієвого контексту⁶⁰. З таких позицій, наприклад, критикував працю Василя Герасимчука «Виговщина і гадацький трактат» Мечислав Гавлік. Він дорікав авторові у політизації предмету дослідження, надмірному захопленні постаттю гетьмана Хмельницького та зробив висновок, що роботу написано «cum ira et studio»⁶¹. Аналогічними були оцінки студій, присвячених іншим непростим сторінкам українсько-польських стосунків, наприклад, Коліївщині⁶².

Обговоренню теоретико-методологічних засад історичної школи українського вченого спеціальну увагу присвятив Ян Камінський у статті «Причинки до характеристики історичної школи проф. Грушевського», що

⁶⁰ Див. докл.: Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. За редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів–Люблін, 1996. – С. 213–224; Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S. 245–246.

⁶¹ Gawlik M.: Herasymczuk W. Wyhowszczyzna i hadziackij traktat // Kwartalnik Historyczny. – 1912. – Rocznik XXVI. – S. 353–354.

⁶² Див. напр.: Rawita-Gawroński Fr.: Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakenthums // Kwartalnik Historyczny. – 1912. – Rocznik XXVI. – S. 521–525.

спочатку була опублікована на сторінках львівської газети «Słowo Polskie»⁶³, а згодом вийшла окремою брошурою. У вступі він зауважив, що зростання політичного напруження у світі та ускладнення міжнаціональних стосунків у Галичині негативним чином позначилося на рівні об'єктивності наукових студій, які друкувалися на сторінках «Записок НТШ». Як приклад він навів статтю І. Крип'якевича «Львівська Русь в першій половині XVI ст.», підготовлену в науковому семінарі М. Грушевського. Аналізуючи студію І. Крип'якевича, польський учений спеціально зосередився на тій частині роботи, що була присвячена авторському погляду на становище православної церкви в Польщі крізь призму резонансної в XVI ст. справи галицького намісника Якова Гдашицького. Рецензент, «з обов'язку дослідника та в інтересі історичної правди», дорікає І. Крип'якевичеві у фальшуванні джерел і зумисному перекручуванні дійсних історичних фактів з певною ідеологічною метою – довести утиски православ'я на польських землях у XVI ст. Я. Камінський переконує, що така «тенденційність» І. Крип'якевича зовсім не випадкова: вона є визначальною рисою творчості самого М. Грушевського та всієї його історичної школи.

З відповіддю польському досліднику виступив І. Крип'якевич на сторінках «Діла». Він погодився з деякими висловленими Я. Камінським зауваженнями фактологічного характеру та визнав неточність у використанні історичного джерела, проте наголосив, що загальна картина релігійних стосунків у давній Польщі, накреслена у праці, є правильною, оскільки підтверджується іншими численними фактами. Відповідь українського вченого викликала продовження дискусії. У наступній статті Я. Камінський переповів свої попередні тези, звинувачуючи

⁶³ Kamiński Jan. Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // Słowo Polskie. – 1909. – № 528. – S. 1–2; № 530. – S. 1–2.

І. Крип'якевича та його вчителя у тенденційності та бажанні спотворити дійсний образ релігійних відносин на східногалицьких землях, виніс суворий вердикт фахової неспроможності історичної школи львівського професора⁶⁴.

В останні передвоєнні роки стосунки М. Грушевського з його польськими опонентами остаточно зіпсувалися. У польській публіцистичній пресі образ українського вченого дедалі частіше радикалізується, подекуди набуваючи демонічних рис. При цьому мало не всі негаразди польсько-українського співжиття пояснюються винятково згубним впливом голови НТШ. Особливої гостроти ця полеміка набула після появи знаної публіцистичної праці М. Грушевського «Із польсько-українських стосунків у Галичині», де український історик ретельно підсумував тогочасні надужиття поляків над українцями. Оглядач цієї праці, краківський історик Юзеф Фельдман твердив, що М. Грушевський «змальовує русинів як мучеників, натомість мовчить про зворотну сторону медалі: він не згадує жодного слова про сильний, не лише в минулому, але наразі і сьогодні табір «москофілів», ані про всі характерні прояви діяльності найбільшого зараз національно-демократичного руху, ані про руські досягнення, зовсім не малі – особливо порівняно зі станом справ в Росії. Це є може і зручний метод, але дещо однобічний»⁶⁵.

Також польський критик не погоджувався з поширенням тоді порівнянням ситуації, в якій перебували українці в Галичині, з тими обставинами, в яких жили поляки під німецьким пануванням. Зі значною емоційністю Ю. Фельдман твердив: «Це є фактичною хибою, що йому

⁶⁴ Kamiński Jan. Nowy przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego // Słowo Polskie. – 1909. – № 587. – S. 1–2; № 589. – S. 1–3.

⁶⁵ Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906. – Kraków, 1907. – S. 357.

суперечить повсякденне життя на кожному кроці. В цілій Пруссії немає жодної польської школи, навіть приватної польської школи там не можна створити. У Галичині маємо тисячі руських шкіл; там польська мова не допускається в жодному громадському місці, тут влада зобов'язана спілкуватися на тій мові, котру забажає співрозмовник; в Сеймі офіційною мовою є польська, але русини виголошують свої промови рідною мовою, цією мовою відтворює їх стенограма, маршалок та намісник у свої промови постійно вплітають руські уривки; немає мови про ухвалення в Галичині спеціальних законопроектів, також не функціонує жодна колонізаційна комісія»⁶⁶.

Ще більш гостро громадську активність М. Грушевського сприйняв знаний польський природничик Бенедикт Дибовський. На шпальтах популярної львівської газети «Słowo Polskie» він емоційно приписував українському історику «ідейне апостольство різні», а його самого називав «гайдамацьким заспівувачем»⁶⁷. Відверто демонізуючи львівського професора, Б. Дибовський твердив, що «потік ненависті, котрий поширюється пресою та провідниками [...], постійно збільшується, особливо від часу, коли проф. Михайло Грушевський прибув до Львова. [...]. Варварська боротьба в університеті і загалом цілий січовий рух своєю ініціативою та своїм розквітом саме йому завдячують»⁶⁸.

Згадані оцінки наслідували також інші польські публіцисти. Так, історик літератури та фольклорист Станіслав Здзярський називав львівського професора псевдоіс-

⁶⁶ Ibidem. – S. 355-356.

⁶⁷ Dybowski B. Z powodu artykułu prof. Hruszewskiego. (Dokończenie) // Słowo Polskie. – R. XI. – 1906. – № 379 z 23 VIII (wydanie popołudniowe). – S. 3.

⁶⁸ Dybowski B. Z powodu artykułu... – S. 3; Głabiński A. Zamach na uniwersytet we Lwowie. (Ciąg dalszy) // Słowo Polskie. – R. VII. – 1902. – № 158 z 4 IV (wydanie popołudniowe). – S. 2.

ториком, тенденційним діячем найгіршого гатунку⁶⁹. А ректор Львівського університету та лідер галицьких ендеків Станіслав Гломбінський цілковито на М. Грушевського покладав вину за польсько-українське протистояння в стінах головного навчального закладу столиці краю⁷⁰.

Польські претензії до М. Грушевського акумулював у своїй брошурі, присвяченій осмисленню реалій співжиття сусідніх народів, Людвік Кульчицький. Звертаючись до особи автора «Історії України-Руси», польський автор твердить, що приїзд ученого до Львова в 1894 р. став правдивою віхою в житті українців Галичини. Л. Кульчицький наголошує: «Професор Грушевський є поза сумнівом енергійною людиною, що має потужні зв'язки в Росії, працюючим та спритним організатором; водночас посідає риси характеру та інтелекту, котрі мали поганий вплив на русинське суспільство в Галичині»⁷¹. Говорячи про позитивний вплив українського вченого на галицьке суспільство, Людвік Кульчицький коротко згадує його організаторські здібності та наукову працювистість.

Натомість, від'ємним сторонам діяльності автора «Історії України-Руси» Л. Кульчицький відводить значно більше місця. Чудово орієнтуючись у суті конфлікту між М. Грушевським та галицькими народовцями на чолі з О. Барвінським, польський автор для збереження видимої об'єктивності свого аналізу оперує закидами українських опонентів тогочасного голови НТШ. Насамперед, він

⁶⁹ Zdziarski S.: Adam Szelągowski, Kwestya ruska w świetle historii. (odbitka z „Przeglądu Narodowego”), Warszawa 1911 // Ruś. Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej. – R. I. – 1911. – № 4. – S. 452.

⁷⁰ Głąbiński S. Zamach na polski uniwersytet we Lwowie. (Ciąg dalszy) // Słowo Polskie. – R. VIII. – 1902. – № 156 z 3 IV (wydanie popołudniowe). – S. 2.

⁷¹ Kulczycki L. Uгода Polsko-Ruska. – Lwów: z drukarni udziałowej we Lwowie, 1912. – S. 39.

ставить на карб українському вченому «деспотизм і самоволлю», котрі М. Грушевський нібито одідичив у російській культурі. Проявом цих рис Л. Кульчицький вважає справу з Михайлом Павликом, якого львівський професор нібито усунув від усіх справ в НТШ. «Грушевський не зносить самостійних одиниць, і як тільки бачить когось здібного, котрий міг би бути йому конкурентом, старається йому шкодити», – підсумовує автор⁷².

Крім цих «вад характеру», польський публіцист говорить про «не менші вади розумові». Останні проявляються і в праці науковій ученого, і в його діяльності як практичного політика. Стосовно першого, Л. Кульчицький, цілком у дусі закидів інших польських публіцистів, так характеризує головний твір М. Грушевського: «Його історія, багата новими фактами, добутими з незанихатих попередньо джерел, відзначається іноді дивною наївністю в оцінці явищ, браком історичної перспективи, а також порівняльного відчуття»⁷³. Причиною цього він називає погану наукову школу автора «Історії України-Руси», котрий засвоїв в історіографії «не найкращі російські взірці».

Специфічний російський політичний досвід, переконаний Л. Кульчицький, завадив також вираженості Грушевського-політика. Вказуючи на хиби його громадської діяльності, польський автор наголошує на безпідставності критики М. Грушевським характеру польського панування в краї, його скепсисі щодо можливостей польсько-українського порозуміння, радикалізмі у вимогах національного рівноправ'я, «згубному» впливі на молодь тощо. Водночас, вказує Л. Кульчицький, М. Грушевський цілком нелогічно толерує російський деспотизм, вважаючи поляків небезпечнішими за росіян. Про «об'єктивність» польського автора говорить хоча б його закид на адресу М. Грушевського, що нібито саме голова НТШ «своїм впливом

⁷² Ibid. – S. 41.

⁷³ Ibid. – S. 40.

перешкодив в 1909 р. відзначити річницю відходу Мазепи від Росії»⁷⁴. Хоча загальнознаними були ініційовані головою НТШ урочистості та присвячений Мазепі том «Записок НТШ».

З більшим розумінням до різнопланової діяльності М. Грушевського підходив знаний публіцист, симпатик соціалістичних ідей Леон Васілевський. У виданій в 1911 р. праці «Ukraina i sprawa ukraińska» він охарактеризував доробок М. Грушевського як визначний. Адже саме завдяки його зусиллям НТШ «стало правдивою Академією наук, що розвиває діяльність в різних галузях: історії, археології, етнографії, філології, економіки, а також права, медицини і математики»⁷⁵. Водночас, захоплюючись крупним організаційним талантом українського історика та поділяючи деякі його переконання, вказував на важливість впливу вченого на всі аспекти культурного та громадського життя українців.

Міжвоєнні роки

Заполітизованість українсько-польської історіографічної дискусії на початку ХХ ст., до загострення якої, зрештою, спричинилися обидві сторони, відбивала загальне напруження у відносинах двох народів напередодні Першої світової війни. Переродження діалогу, що був властивий попередньому періоду, в монолог, спрямований лише на колекціонування національних кривд, провіщав значні труднощі у пошуку шляхів міжнаціонального порозуміння. Лихоліття війни та здобуття Польщею незалежності здійснило помітний вплив на всі сфери духовного життя. Зазнали змін і соціальні функції польської історичної науки, що вкотре опинилася в епіцентрі політичного життя. Якщо раніше її завданням було довести немину-

⁷⁴ Ibid. – S. 41.

⁷⁵ Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911. – S. 147–148.

чість повернення народом незалежності, то в нових умовах постала необхідність консолідації суспільства, доведення логічності перебування у складі Польщі західноукраїнських теренів. Тому в цей час польсько-українська історіографічна дискусія ще більше забарвилась у тони політичної кон'юнктури.

Свідченням цього була значна емоційність, з якою в польській історіографічній літературі було сприйнято видані Союзом визволення України європейськими мовами науково-популярні праці М. Грушевського. Зрозуміло, що вагома політико-ідеологічна та пропагандистська складова цих праць, де спрощувалися наукові моменти та акцентувалися проблеми зростаючого національного організму, природно, породжували політизацію критичних аргументів польських оглядачів, які обстоювали ідею доцільності перебування західноукраїнських земель у складі Польщі⁷⁶. Риторика критичних відзвигів польських учених особливо яскраво позначилася на рецензіях Чеслава Франкевича на німецькомовні видання науково-популярних нарисів історії України вченого. Так, одна з брошур польського дослідника, названа «Історичні погляди проф. М. Грушевського 'в українському питанні' у світлі наукової критики», мала також характерну підназву – «В обороні історії Польщі».

Закиди Ч. Франкевича можна назвати типовими для тогочасної польської критики поглядів М. Грушевського. Вони зводилися до кількох усталених пунктів: недоцільність уживання етноніма «українці» в контексті дослідження давньоруських часів, неслухняність теорії про первісне українське заснування «червенських» міст, надмір негативізму в оцінці польсько-українських стосунків,

⁷⁶ Grabowski Tad. St. Rosya jako "opiekunka" Słowian (Dwa odczyty, wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16 i 17 maja 1916 r.). – Kraków, 1916. – S. 12–46.

героїзація козаччини і т. д.⁷⁷. Найбільш принциповою в рецензії була полеміка довкола акцентованих у книзі М. Грушевського періодів боротьби українського населення Речі Посполитої за національне та релігійне визволення. Більшу частину свого огляду рецензент відвів критиці поглядів українського вченого на генезу та становлення козацтва, представивши останнє у традиційному для польської історичної науки негативному світлі. Згодом, у дещо скороченому вигляді, ці тези були повторені Ч. Франкевичем на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny»⁷⁸.

Критикуючи М. Грушевського, польські історики заперечували об'єктивність та науковість праць українського вченого, експонували їх виразне ідеологічне забарвлення, свідченням чого, на переконання оглядачів, було використання його творів з пропагандистською метою в часи війни⁷⁹. Особливо завзято вони обстоювали правомірність перебування українських земель у складі старої Речі Посполитої, відкидали тезу М. Грушевського та представників його львівської школи про занепад українського культурно-релігійного життя після проголошення Люблінської унії⁸⁰. Польські публіцисти закликали українських

⁷⁷ Dr. Czeł [Frankiewicz Cz.]. Poglądy historyczne Prof. M. Hruszewskiego w «kwestii ukraińskiej» w świetle krytyki naukowej. – Lublin, [1916]. – S. 1–16.

⁷⁸ Frankiewicz Cz.: Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskyj. Wien, 1915 // Kwartalnik Historyczny. – 1917. – Rocznik XXXI. – Zeszyt 1–2. – S. 174–177.

⁷⁹ Grabowski T. Prof. Hruszewskij o stosunki Polski do Rusi. – SI, 1917. – S. 49–57. Окрема відбитка з «Roku Polskiego», rocznik 2, № 3.

⁸⁰ Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1915. – S. 1–8, 17, 42; Rawita-Gawroński Fr.: Żerela do historii Ukrainy–Rusi. T. VI. Lwów 1913. Materiały do historii Hałyczyny, zibraw i uporiadkowaw Stefan Tomaszewskij. T. III. Litopisni pamiatki z r. 1647–1648. Lwów, 1913. Predmowa I–XX. Meży

інтелектуалів на чолі з М. Грушевським відмовитися від пропаганди, як зазначалося, «гайдамацьких» ідей соборності та незалежності українських земель.

Попри безпосередню гостру критику історичних поглядів М. Грушевського, польські вчені, опонуючи українській стороні, також опублікували кілька популярних праць європейськими мовами, в яких презентували власне бачення генези міжнаціональних стосунків на східних теренах давньої Речі Посполитої. Критикуючи погляди українських дослідників, насамперед М. Грушевського, вони змальовували релігійно-етнічну та станову гармонію в давній Речі Посполитій, підносили толерантність польських правителів щодо українського населення, засуджували будь-які спроби порушити усталені звичаї⁸¹. Такі брошури, як свідчать відгуки у тогочасній пресі, з великою симпатією сприймалися у польському суспільстві⁸². Певна річ, польсько-українське інтелектуальне протистояння було віддзеркаленням і продовженням національного конфлікту, що набирав обертів у Східній Галичині в контексті реалізації проекту відродження польської держави й обговорення майбутнього статусу краю.

У першій половині 1920-х років тональність в оцінках науково-дослідної діяльності М. Грушевського з боку його польських колег практично не зазнала змін. Як і

Pilawciamy i Zamostiem 1–114. Źródła i literatura 117–151. Tekst 1 do 226. Spis nazw // Kwartalnik Historyczny. – 1915. – Rocznik XXIX. – S. 358–365; Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1916. – S. 17–25.

⁸¹ Див. напр.: Halecki O. Das Nationalitäten-Problem im Alten Polen. – Krakau, 1916. – S. 9–104; Smolka S. Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russe. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – P. 318, 460–512.

⁸² Див. напр.: Stopp. Sprawa narodowościowa w dawnej Polsce // Nowa Reforma. – 1916. – № 299. – S. 2; Stopp. Litwa, Ruś i Polacy // Nowa Reforma. – 1916. – № 301. – S. 2.

в попередній період, тут також можемо відзначити, з одного боку, рішуче опонування українському вченому в його баченні спільних аспектів минулого й актуального стану життя польського та українського народів, з іншого – доволі високий індекс цитування його історичних праць, визнання вченого авторитетним дослідником східноєвропейської проблематики, чії праці є класичними для розуміння цілого спектра наукових проблем.

Сказане знайшло віддзеркалення в матеріалах четвертого з'їзду польських істориків, котрий відбувся у Познані в грудні 1925 р. Кілька рефератів, що були виголошені на з'їзді, торкалися проблематики польсько-українських взаємин в історичній ретроспективі. Зрозуміло, що при цьому не можна було оминути спадщини українського вченого. Так, Теофіл-Еміль Модельський, аналізуючи еволюцію поглядів українських учених на проблему польсько-руського етнічного кордону, звертається до праць М. Грушевського як найбільш авторитетного слова тогочасної української науки. При цьому він вказує, що український колега під впливом здобутків польських істориків менш категорично обстоює свою тезу «про Русь аж по Краків», викладену у першому томі «Історії України-Руси» 1898 року видання⁸³.

Творчої спадщини М. Грушевського торкнувся також Казимир Соханевіч у статті «Стан, організація і постулати досліджень над історією південно-руських земель». Передусім, він констатував потужний науково-організаційний талант українського колеги, котрий особливо яскраво проявився у численних виданнях НТШ. Чи не вперше в історіографії К. Соханевіч відмітив вплив на археографічну діяльність М. Грушевського польського

⁸³ Modelski T. E. Sprawa pogranicza polsko-ruskiego w badaniach ruskich // Pamiętnik IV. Powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. I. Referaty. – Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1925. – S. 11–12.

історика Александра Яблоновського. Водночас, як і інші польські історики, учений відзначив суб'єктивізм автора «Історії України-Руси» у доборі історичного матеріалу для публікації і його подальшої інтерпретації⁸⁴.

Надалі польські вчені полемізували також з термінологією українського колеги, особливо рішуче закидаючи йому неправомірність вживання топоніму «Україна» в контексті східноєвропейського середньовіччя. Наприклад, довголітній опонент українського дослідника Ф. Равіта-Гавронський, продовжуючи розпочату перед війною дискусію, вкотре в своїх працях наголосив на штучності та недоцільності вживання М. Грушевським терміна «Україна» замість історично виправданого та обгрунтованого, на його думку, «Русь», пояснюючи історіографічну мотивацію українського колеги винятково «шовіністичними вибриками». «Була то з його [М. Грушевського] боку, – зауважив польський дослідник, – якась *licentia poetica* супроти історії, правди та логіки, яка не мала для себе іншої підтримки, крім політичних поглядів»⁸⁵. Він укотре перераховує неприйнятні для себе тези М. Грушевського, найголовніша з яких – бачення козацтва як національно-визвольного чинника, та веде з ними гарячу полеміку.

Окремо Ф. Равіта-Гавронський характеризує громадсько-політичну діяльність М. Грушевського, вбачаючи в ній поле для реалізації його історіографічних ідей. Він закидає досліднику спробу створити за підтримки Берліна штучну (за його виразом – «книжкову») національну

⁸⁴ Sochaniewicz K. Stan, organizacja i postulaty badań nad historią ziem południowo-ruskich // Pamiętnik IV. Powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. I. Referaty. – Lwów: Nakładem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1925. – S. 8–9.

⁸⁵ Rawita-Gawroński Fr. Kozacyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1922. – S. 15.

спільноту з українського населення Росії та Австро-Угорщини, відверту ворожість стосовно ідеї відновлення польської державності у межах давньої Речі Посполитої, пропаганду польсько-української ненависті в Східній Галичині⁸⁶.

Приблизно таким самим за емоційністю та гострою полемічністю було обговорення в польській науці першої половини 1920-х років поглядів М. Грушевського на минуле давньоруського шкільництва. Оponent українського вченого Алоїзій Ванчура у монографічному дослідженні «Шкільництво в Старій Русі» відвів досить багато місця критиці відповідних сюжетів «Історії України-Руси». Закидаючи М. Грушевському тенденційність у доборі та інтерпретації джерел, упередженість і навіть ворожість до польської культури, автор повністю відкинув твердження українського колеги про розквіт давньоруського шкільництва в добу середньовіччя та його поступовий занепад після поширення влади польських королів на землі старої Русі. «Належить пошкодувати, що вчений такого рівня як Грушевський, в такій цінній подекуди праці як «Історія України-Руси» не завагався понизитися до тенденцій, гідних сеймиківого крикуна, і вивалити історію у бруді політичної пристрасті, – зазначив він. – [...] Стверджуємо, що власне на тій «патріотичній» тенденції сконструював Гр[ушевський] цілу свою [...] теорію про староруське шкільництво»⁸⁷.

Творчість М. Грушевського міжвоєнного періоду, порівняно з попереднім часом, привертала значно меншу увагу польських істориків. Причин цьому було декілька, передусім, зниження, через об'єктивні причини, інтенсивності наукової праці самого вченого, котрий, тривалий час

⁸⁶ Ibid. – S. 17–19.

⁸⁷ Wanczura A. Szkolnictwo w Starej Rusi. Z przedmową Prof. Dra Aleksandra Brücknera. – Lwów–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1923. – S. 33–34.

перебуваючи на еміграції, не мав достатніх можливостей для її повноцінного продовження, що спричинило затримку в появі чергових томів «Історії України-Руси». Вихід у другій половині 1920-х років останніх томів «Історії України-Руси» поновив серйозне та ґрунтовне обговорення творчості М. Грушевського на сторінках польської наукової періодики.

Розлогою рецензією на вихід третьої частини восьмого тому «Історії України-Руси» відгукнувся «Kwartalnik Historyczny». На переконання автора критичного огляду Мечислава Гавліка, рецензоване дослідження вперше в історіографії надзвичайно детально та всебічно представило події піку Хмельниччини – в 1648–1650 рр. Критик погодився з більшістю оцінок, які дав М. Грушевський тогочасним процесам. Досить об'єктивно, на його переконання, виведено у праці образ Богдана Хмельницького, що вигідно відрізнявся від упереджених оцінок російських, українських і польських дослідників ХІХ – початку ХХ ст. Проте, зауважив рецензент, М. Грушевський також не уник певної міфологізації постаті гетьмана, називаючи останнього оборонцем черні та свідомим творцем українського народного руху. Фактологічна цінність «Історії», на думку М. Гавліка, полягає у залученні значної кількості нововіднайдених архівних матеріалів, спростуванні на їхній підставі низки помилкових дат і фактів – військових походів Хмельницького, чисельності польських і українських військ, козацького реєстру тощо. «Автор, – підводить підсумки рецензент, – заслужений дослідник історії Русі, здійснює фахову критику джерел, намагається – нерідко вдало – відокремити однобічну легенду від історичної правди»⁸⁸.

⁸⁸ Gawlik M.: Hruszewskij M.: Chmelnyczczyzna w rozchwiti (1648–1650) (Ist. Ukr. Rusy, t. VIII, cz. III) // Kwartalnik Historyczny. – 1924. – Rocznik XXXVIII. – S. 361–376.

Попри критичність оцінок концептуальних засад творчості М. Грушевського, його праці надалі мали високий авторитет у середовищі польських істориків, що не могли оминати їх при дослідженні багатьох питань, пов'язаних з вивченням минулого українських земель Речі Посполитої. На нові твори українського вченого очікували, до них апелювали як до взірців наукового розуміння предмета історичного дослідження. Наприклад, дослідник польсько-української війни за Львів Александр Кавалковський, вказуючи нечисельність і заангажованість українських праць про цю подію, з надією зазначав, що невдовзі має з'явитися проанонсоване в емігрантській періодиці нове видання нарису історії України М. Грушевського, «котрий повинен також містити синтез української боротьби за незалежність в 1918–1920 роках»⁸⁹.

Водночас із багатьма дискусійними моментами оцінного характеру, польські дослідники традиційно вели мову про солідну ерудицію українського вченого, авторитетність його візії багатьох історичних явищ, пріоритетність у розробці значної кількості наукових проблем, підкреслювали джерельну цінність творів історика⁹⁰. Так, дослідник релігійного життя на східних теренах Речі Посполитої Казимир Ходиницький зауважив: «Праця Грушевського є надзвичайно корисною для орієнтації в цих важких і непевних справах»⁹¹.

⁸⁹ Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Spuścizna Aleksandra Kawalkowskiego. – Sygn. 1151. – K. 36.

⁹⁰ Див. напр.: Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. // Przegląd Historyczny. – 1921. – Seria II. – T. III. – S. 87; Chodyncki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim // Przegląd Historyczny. – 1919–1920. – Seria II. – T. II. – S. 57; Papée F. Jagiellonowie a Moskwa // Kwartalnik Historyczny. – 1922. – Rocznik XXXVI. – S. 46–47.

⁹¹ Chodyncki K. Stosunek Rzeczpospolitej do wyznania grecko-wschodniego. Przegląd literatury i problematów // Przegląd

Образ М. Грушевського в польській історіографічній та публіцистичній літературі кінця 1920-х – початку 1930-х років зазнав незначних змін. Водночас із визнанням незаперечності його наукових заслуг, критично писалося про суспільно-політичну діяльність ученого на галицьких теренах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. І, попри все, гострота критичності в оцінках громадської праці діяча поступово згасала через загальне загострення польсько-українських взаємин у міжвоєнній Польщі, на тлі яких український рух на зламі століть виглядав доволі помірковано. З великим занепокоєнням польські оглядачі писали про факти нищення наукових установ М. Грушевського на початку 1930-х років, переслідування самого вченого радянською владою, різке погіршення його здоров'я⁹². Деякій нормалізації у сприйнятті польськими науковцями творчої спадщини українського колеги сприяли також цілеспрямовані дії самого М. Грушевського щодо встановлення наукових контактів і книгообміну між польськими й українськими науковими інституціями – про це свідчить його листування з польськими дослідниками⁹³.

Поодинокі приводи для активізації уваги польських оглядачів українського наукового життя давала поява творів М. Грушевського. Так, зі широкою симпатією у колі польських фахівців було сприйнято продовження його праці над «Історією України-Руси»⁹⁴. Польська кри-

Historyczny. – 1921. – Seria II. – Т. III. – S. 124.

⁹² Див. напр.: Edw. K. Michał Hruszewskij // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – № 21. – S. 2–3.

⁹³ Див. напр.: Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Oddział rękopisów. – Sygn. 2285. Korespondencja Jana Łosia. – Т. 2. – К. 90–91. Див. докл.: Тельвак В. Листи Михайла Грушевського у краківських архівах // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобич : Коло, 2004. – С. 511–514.

⁹⁴ Z. Ż-a.: Hruszewskij Mychajło. Istorija Ukrainy-Rusy, t. IX, cz. II. Kijów, 1931 // Wiadomości Historyczne. – 1931. – Т. II. – S. 61–62.

тика уважно відстежувала також дрібніші наукові розвідки київського академіка, неодмінно відзначаючи його солідну ерудицію та авторитетність висловлених поглядів⁹⁵. Водночас із традиційною полемікою з концептуальними засадами творчості М. Грушевського, його праці ставали неодмінною складовою наукового апарату студій польських істориків при дослідженні ними численних питань, пов'язаних із вивченням минулого українських земель Речі Посполитої⁹⁶.

У досліджуваній період польські дослідники вперше звернулися до іншої фундаментальної праці М. Грушевського – «Історії української літератури». У своїй ґрунтовній німецькомовній рецензії відразу п'ять перших томів праці проаналізував давній опонент українського вченого, професор Берлінського університету А. Брікнер. Відзначивши вражаючу працьовитість М. Грушевського, котрий за цілком несприятливих для творчості умов про-

⁹⁵ К. Т.: Hruszewskij M. S. Samowidec Ruiny i jego pozniejsze otrazeniya // Wiadomości Historyczne. – 1932. – Т. III. – С. 192; Turska H. Gruśewskij M.S. O tak nazywajemoj «Lwowskoj letopisi» i ee predpolagajemom avtore // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – 1933. – Т. I. – С. 188–189; Н. Т.: Gruśewskij M. S. Samowidec Ruiny I ego pozniejsze otrazeniya // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – 1936. – Т. II. – С. 300–301; Z. B.–S.: Gruśewskij M. S. Ob ukrainskoj istoriografii XVIII veka neskolko soobraženij // Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie. – 1938. – Т. III. – С. 406.

⁹⁶ Див. напр.: Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – Rocznik XLIV. – С. 125–175; Kuraskiewicz Wł. Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium filologiczne // Byzantinoslavica. Sbornik pro stadium byzantsko-slovanských vztahů. – 1932. – Ročník IV. – С. 354, 356; Maleczyńska E.: Doroszenko D.: Narys istoriji Ukrajiny. Т. I (do połowyny XVII stolittja). Warszawa 1932 // Kwartalnik Historyczny. – 1933. – Rocznik XLVII. – С. 612–617.

довжував плідну наукову діяльність, він підкреслив, що «знання та прагнення автора можуть викликати лише повагу»⁹⁷. Саму «Історію української літератури» польський учений схарактеризував як фундаментальну працю, написану зі значною ерудицією та дослідницьким талантом. Прихильно А. Брікнер відгукнувся про опрацювання М. Грушевським поодиноких сюжетів, назвавши, наприклад, сторінки, присвячені Волинському літопису, «найдоконалішою оцінкою, якої досі дійсно не вистачало»⁹⁸.

Утім, він зовсім не поділяв концепції авторського задуму та мав претензії до інтерпретації низки історико-літературних явищ. Продовжуючи розпочату ще на початку ХХ ст. дискусію, А. Брікнер критикував антинорманізм українського колеги, стверджуючи, що його патріотичні настанови нерідко спрямовують логіку наукового пошуку. Ілюструючи цю тезу, польський учений вказував на намагання М. Грушевського штучно збільшити вік української культури, хибними аргументами довести українське походження польських і російських літературних пам'яток. З неприхованою іронією А. Брікнер писав також про спроби автора зробити українцями деяких, на його переконання, польських письменників, пропонуючи й себе, як уродженця Тернополя, вважати українцем. Попри доволі полемічний тон всієї рецензії, польський учений загалом прихильно оцінив працю свого колеги, зазначивши її пропедевтичний характер.

У міжвоєнний час були написані мемуари багатьма знаковими польськими діячами кінця ХІХ – початку ХХ ст., в яких нерідко містилися дошкульні характеристики

⁹⁷ Brückner A.: Hruševskýj Mychajło. Istorija ukraїnškoї literatury. Bd. I, Kyjiv–Lviv 1923, 360 SS.; II, 231 SS.; III, 295 SS.; IV, (Kyjiv, Deržavne vydavnyctvo Ukrainy), 1925, 689 SS.; V 1, 1926, 204 SS. Voznjak Mychajło. Istorija ukraїnškoї literatury. Bd. I, Lviv 1920, 344 SS.; II 1921, 416 SS.; III 1924 564 SS. // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1927. – Bd. 4. – S. 462–463.

⁹⁸ Ibid. – S. 465.

ки тогочасної діяльності М. Грушевського. Так, знаний історик та лідер галицьких консерваторів Міхал Бобжинський у спогадах писав: «Його [М. Грушевського] було покликано до Львова з думкою, що він як людина, котра виросла далеко від наукових суперечок у Галичині та прибувши з Києва, де поляки та українці віддавна об'єднувалися для спільної боротьби проти російського гніту, буде представляти у Львівському університеті елемент співпраці як серед професорів, так і також між молоддю. Ці сподівання цілковито не здійснилися. Якнайкраще прийнятий поляками, обраний членом-кореспондентом Академії наук у Кракові, Грушевський присвятив себе науковій роботі, заохочуючи своїх учнів, створив і розвинув Наукове товариство імені Шевченка, але демонстративно розірвав стосунки з польськими колегами в університеті і всій своїй діяльності в університеті надав виразний напрямок руського сепаратизму та пристрасної неприязні до поляків. У цьому ж напрямку він також мав найгірший вплив на руську молодь, а серед польських професорів пробуджував небажання покликання на університет нових професорів русинів»⁹⁹.

Ще більше згущуючи темні барви, львівське двадцятиліття М. Грушевського оцінив вже згадуваний С. Гломбінський: «Великою помилкою з польського боку було спровадження до Львова з Києва Михайла Грушевського на професора історії Сходу. Це відбулося з ініціативи Міхала Бобжинського, котрий мав надію, що людина з України, не заражена політикою русинів в Австрії, спричиниться до повороту в польсько-руських стосунках. Тимчасом Грушевський, отримавши кафедру, вніс атмосферу якоїсь стихійної, дикої ненависті до всього, що польське: до польських професорів, польської мови, польської історії, польської літератури. Як палкий «український»

⁹⁹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników. – Warszawa–Kraków, 1957. – S. 303.

патріот, виідеалізував історію України, розпочинаючи її від часів, коли слов'янські племена ще не мали жодної політичної організації, а все, що було поганого, що доля принесла русинам протягом століть, приписував полякам. [...] Руську молодь виховав в дусі ненависті до польського народу та польського минулого»¹⁰⁰.

На смерть М. Грушевського польська наукова періодика відгукнулася кількома некрологами. Смерть українського вченого, писалося на сторінках польських видань, не стала несподіванкою, адже інтернований у фактичне заслання до Москви, він був приречений на загибель, як і багато інших українців, котрі стояли на заваді експансіоністських намірів більшовиків. Убивши вченого морально (відібравши у нього можливість повнокровної наукової праці) радянська влада лише завершила свою справу, позбавивши його життя фізично. Станіслав Кутшеба – тогочасний генеральний секретар Академії наук у Кракові – у річному звіті зазначив: «З членів-кореспондентів Історично-філологічного відділу вибув Михайло Грушевський [...] найвидатніший український історик [...]. Членом-кореспондентом Академії був від 1895 р., однак не утримував з нею ближчих стосунків»¹⁰¹.

Втрата М. Грушевського змальовувалась як фатальна для української науки, що «осиротіла» з відходом ученого¹⁰². Осягаючи величність постаті дослідника в історії східноєвропейської культури, професор Львівського університету Пшемислав Дамбковський писав: «Була то видатна постать, а для українців перед війною та в окресі

¹⁰⁰ Głąbiński S. Wspomnienia polityczne. Cz. 1. Pod zaborem austriackim. – Pelplin, 1939. – S. 44.

¹⁰¹ Sprawozdanie Sekretarza Generalnego P. A. U. Stanisława Kutrzeby za czas od czerwca 1934 do czerwca 1935 // Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności 1934/35. – 1936. – S. 109.

¹⁰² Modelski T. E. Mychajło Hruszewśkyj // Kwartalnik Historyczny. – 1934. – Rocznik XLVIII. – S. 1023–1024.

революції 1917–1918 рр. – незаперечний авторитет»¹⁰³. Відзначаючи епохальність внеску померлого як в українську, так і в загальноєвропейську культуру, у цілком спокійному тоні на сторінках польських видань йшлося про його громадсько-політичну діяльність. Услід за українськими публіцистами, польські оглядачі передовсім акцентували соборницьку вагу Грушевського-політика, стверджуючи, що він «в цілій своїй діяльності був містком між українцями в бувшій Галичині та на Україні»¹⁰⁴. Незважаючи на гарячі дискусії довкола державотворчої праці видатного українця, вказувалося, що вже саме місце й обставини його смерті дають відповіді на багато питань, які непокоять сучасників¹⁰⁵.

Польські публіцисти знайшли в собі мужність відзначити довголітнє неприйняття всієї діяльності видатного українця. «Померлий не був нашим приятелем – не був ним з нашої вини, – підкреслювалося на сторінках варшавського видання «Człowiek w Polsce». – І сьогодні, відчуваючи її, розуміючи глибину втрати для України, не можемо з чистою совістю скласти вінок на його труні – і не зможемо – допоки не створимо його землякам відповідних умов національного життя у себе»¹⁰⁶. У такому самому дусі про непоправну втрату писали й інші польські часописи, нерідко передруковуючи некрологи з українських газет¹⁰⁷.

¹⁰³ Dąbkowski P. Wspomnienia pozgonne. Michał Hruszewski // Przewodnik historyczno-prawny. Czasopismo kwartalne. – 1937. – Rocznik V. – S. 138.

¹⁰⁴ Ibid. – S. 139.

¹⁰⁵ J. S. Ś. p. Michał Hruszewskyj (1866–1934) // Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany. – 1934. – № 48 (83). – S. 1–2.

¹⁰⁶ Uziembło A. Ś. p. Michał Hruszewskyj // Człowiek w Polsce. – 1934. – № 23. – S. 5.

¹⁰⁷ Див. напр.: Ze spraw ukraińskich. Prof. Michał Hruszewski // Gazeta Poranna. – 1934. – 10853. – S. 3; Życie i niedokończona

Не втримався від дошкульних закидів М. Грушевському «Kurjer Lwowski», змалювавши у передвоєнних традиціях польсько-українського антагонізму творчий і життєвий шлях померлого. Назвавши його «Нестором руських істориків, творцем нової історичної школи», анонімний автор цілковито у стилі критичних зауважень Л. Колянковського та Я. Камінського початку ХХ ст. звинуватив померлого в розпалюванні на сторінках наукових праць міжнаціональної ворожнечі, фальсифікації історичних джерел з метою обґрунтування своїх ненаукових концепцій. Під впливом гостроти міжнаціонального протистояння в Східній Галичині, підкреслює автор, М. Грушевський «в обговоренні стосунків польсько-українських пригашував світло та перебільшував тіні». І вже зовсім архаїчно виглядали у некролозі закиди щодо вживання М. Грушевським у численних історичних студіях слів «Україна» та «український», що, врешті, призвело його до обґрунтування цілої концепції «українізму»¹⁰⁸.

Водночас із наведеними суто польськими реакціями на смерть М. Грушевського, слід також згадати про численні польськомовні публікації, котрі належали перу українських інтелектуалів – нерідко учнів і приятелів померлого, котрі жили та працювали в Другій Речі Посполитій¹⁰⁹. У них, зазвичай, відтворювалися ключові події інтелектуальної біографії Великого Українця, що мали на меті ознайомити польського читача з фундаментальністю його національного служіння.

praca Michała Hruszewskiego // Wiek Nowy. – 1934. – № 10038. – S. 9.

¹⁰⁸ a. Michał Hruszewski // Kurjer Lwowski. – 1934. – № 328 – S. 3.

¹⁰⁹ Див. докл.: Тельвак В. Вшанування пам'яті Михайла Грушевського на сторінках польських видань (1934–1939 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. ХІІІ. – Дрогобич: Коло, 2009. – С. 176–183.

Історіографія ПНР

У післявоєнній соціалістичній Польщі дослідження постаті М. Грушевського польськими істориками було під впливом інтерпретативних традицій радянської історіографії з її методологією вульгаризованого марксизму¹¹⁰. Характеристики наукової та громадсько-політичної спадщини вченого перебували у руслі ідеологічної боротьби із проявами «буржуазного націоналізму». Як і в радянській науці, у польській також спостерігався певний парадокс, коли визнавалася фактологічна та джерельна цінність праць ученого, що мало наслідком широке використання його творів (нерідко без зазначення авторства), а одночасно поряд із цим рішуче засуджувались теоретичні та світоглядні засади.

Водночас, можемо стверджувати утворення цікавого синтезу традиційних для польської історіографії оцінок творчої спадщини М. Грушевського з типовою для радянської історичної науки риторикою. Так, з одного боку, у дусі радянської пропаганди голосливо констатували, що історик в «1914 р. був головою СВУ», «...антирадянську діяльність продовжував і після повороту в СРСР», «очоловав Український національний центр» тощо¹¹¹. З іншого – вченому робились закиди в ідеологічній тенденційності та національній упередженості щодо поляків і

¹¹⁰ Див. загальну характеристику: Holzer J. Upadek komunizmu i historiografia // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. Pod redakcją Piotra Kosiewskiego i Grzegorza Motyki.* – Kraków: Universitas, 2000. – S. 5–10.

¹¹¹ Див. напр.: Grabski A. F. Uwagi w sprawie tytułu książąt Rusi Kijowskiej (recenzja na книгу – Andrusiak M. «Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego.* – 1956. – № 2. – S. 240–246; Krakowski S., Grabski A. F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // *Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego.* – 1956. – № 3–4. – S. 201–202.

польського панування на українських землях. Польські вчені наголошували, що М. Грушевський – головна постать «націоналістично-буржуазної» української історіографії. У деяких працях наголошувалось, що, порівняно з українськими істориками XIX ст., його творчість становить етап, на якому український націоналізм перероджується у шовінізм. Також стверджувалось, що М. Грушевський – провідний ідеологічний діяч тієї частини українського «реакційного» політичного руху, що прагнула відірвати Україну від Росії та створити власну державу, оперту на німецькому імперіалізмі¹¹².

Оцінка наукового доробку хибувала на цілковитий негативізм, щоправда, із застереженням про значну джерельну цінність праць історика, передусім, «Історії України-Руси». Достатньо типовою можна назвати таку характеристику цього твору: «Праця Грушевського написана з буржуазних позицій, має виразне антипольське та антиросійське спрямування, була виразом ідеологічних потреб зростаючого буржуазного українського національного організму. Загалом, тенденції, що спостерігались в українській історіографії до 1914 р. характерні для історіописання молодих буржуазних народів»¹¹³.

Продовженням критики концепцій ученого попередніх періодів можна вважати закиди польських учених щодо демонстрації М. Грушевським виразного українського характеру політичної та культурної спадщини Київської Русі, негативізму в оцінці польсько-українських і російсько-українських взаємин, надмірне наголошення на

¹¹² Див. напр.: Kozik J. Ziemie ukraińskie w latach 1795–1917 // Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Karasia i Antoniego Podrazy. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1970. – S. 279–301; Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1976. – Tom II. – S. 205–254, 344.

¹¹³ Dutkiewicz J., Śreniowska K. Zarys historii historiografii polskiej. – Część III (1900–1939). – Łódź, 1959. – S. 271.

відмінності української культури від російської та польської. Окрему увагу польські історики звернули на внесок М. Грушевського в дослідження польського минулого та польсько-українських стосунків. Видатний польський історіограф Анджей Грабський з цього приводу зауважив: «Цінність праці Грушевського стосовно історії Польщі є значною, оскільки він використав велику кількість джерел і літератури; разом із тим, український шовінізм, просто неправдоподібно здеформував погляд цього автора на нашу історію. Попри ерудиційні заслуги Грушевського, наукова придатність його праці не є отже значною»¹¹⁴.

Також визнавався внесок М. Грушевського у розробку багатьох проблем спільного польсько-українського минулого. Особливо значущими для польських істориків були дослідження Хмельниччини українським вченим. Владислав Серчик писав: «Він [М. Грушевський] дав найбільш повне висвітлення подій повстання Хмельницького, при цьому використавши джерела надзвичайно досконало»¹¹⁵. При цьому, щоправда, вказувалося, що вчений не розумів відмінності між польським і російським пануванням в Україні, тому не зміг об'єктивно висвітлити особливості національно-релігійних відносин на наших землях у XVI–XVIII ст.

¹¹⁴ Krakowski S., Grabski A. F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 3–4. – S. 202. Див. також: Grabski A. F. Uwagi w sprawie tytułu książąt Rusi Kijowskiej (рецензія на книгу – Andrusiak M. «Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 2. – S. 240–241. Podhorodecki L. Dzieje Kijowa. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. – S. 317

¹¹⁵ Serczyk W. Spory o charakter ruchów na Ukrainie w nauce historycznej i myśli politycznej. – Kraków, 1981. – S. 16. Див. також: Serczyk W. Koliszczyzna. – Kraków, 1968.

З іншого боку, польські вчені намагалися будь-що применшити наслідки надзвичайно плідної науково-організаційної та громадсько-політичної діяльності М. Грушевського у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст., ставлячи під сумнів аргументовані висновки українських колег, котрі на Заході розвивали молоду міждисциплінарну галузь – грушевськознавство. Польські історіографи всіляко заперечували класичні для української науки тези про створення М. Грушевським львівської школи істориків, перетворення НТШ на наукову установу академічного типу, зрештою, загальне піднесення національного життя на західноукраїнських землях, пов'язане з його діяльністю. Наприклад, у фундаментальному нарисі історії польської науки в Галичині зламу XIX–XX ст. Станіслав Бжозовський, ігноруючи потужну вже тоді діаспорну грушевськознавчу традицію, зазначав: «Його особиста титанічна діяльність у Львові не залишила глибшого сліду, він не організував науковий семінар при своїй кафедрі, не створив дослідницької школи»¹¹⁶.

Попри тенденційно-негативне ставлення польських істориків до постаті М. Грушевського, іноді у їхніх працях трапляються досить плідні для розвитку грушевськознавчих студій думки. Наприклад, серед численних ідеологічно-зашорених публікацій нерідко обґрунтовувалась думка про спадкоємність головних ідей історіографічної спадщини автора «Історії України-Руси» та праць тогочасних істориків української діаспори¹¹⁷.

¹¹⁶ Brzozowski S. Zabór austriacki. Warunki organizacyjne życia naukowego w trzech zaborach Historia nauki polskiej. Pod red. B. Suchodolskiego. – T. IV. 1863–1918. – Część I i II. – Wrocław, etc, 1987. – S. 263.

¹¹⁷ Див. напр.: Krakowski S., Grabski A. F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 3–4. – S. 203–209; Grabski A. F. Uwagi w sprawie tytułu książąt Rusi Kijowskiej (рецензія на книгу – Andrusiak M.

Подібно до того, як це було в міжвоєнний період, також і в післявоєнні роки у Польщі була утворена спеціальна науково-дослідна установа для вивчення культури та історії Східної Європи – Польсько-радянський інститут (31 січня 1952 р.), що мав власне періодичне видання «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego». На його сторінках неодноразово, у традиційному ідеологічно-таврувальному ключі, аналізувалась наукова спадщина М. Грушевського. У 1954 р. була проведена наукова сесія Інституту з нагоди 300-річчя Переяславської ради, матеріали якої були опубліковані в № 1–2 за 1955 р. І хоча у цьому числі спеціально присвячених М. Грушевському статей не було, однак практично всі опубліковані тексти містили пряму або опосередковану полеміку з його концепціями¹¹⁸. Загалом, тогочасне широке відзначення Переяславської угоди радянською історіографією спричинило обговорення цієї події та традицій її осмислення в польській історичній науці. У ремарках, що стосувалися поглядів М. Грушевського на українсько-російську угоду, вказувалося на відверто націоналістичні переконання останнього, що нібито не дали йому можливість підійти до об'єктивної оцінки

«Kings of Kiev and Galicia. On the occasion of the 700-th anniversary of the coronation of Danilo Romanovich») // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 2. – S. 240.

¹¹⁸ Див. напр.: Baranowski B., Libiszowska Z. Problemy narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – № 2; Grabski A. F. «Повесть временных лет» jako źródło do dziejów Polski w świetle nowszej literatury // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1955. – № 1–2. – S. 258–292; Krakowski S., Grabski A. F. Dzieje Polski feudalnej (do 1795 r.) w rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej historiografii szlachecko-burżuazyjnej // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1956. – № 3–4. – S. 203; Młynarski Z. Polsko-ukraińskie braterstwo w walkach narodowo-wyzwoleńczych XIX i XX wieku // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. – 1955. – № 1–2. – S. 43–69.

історичної ваги цієї події. Попри це, узвичаєно визнавалася важлива джерельна та фактологічна цінність студій ученого над проблемою Переяслава¹¹⁹.

Незважаючи на очікуваний, з огляду на пануючу в соцтаборі ідеологію, критицизм істориків ПНР стосовно постаті та творчої спадщини М. Грушевського, зауважимо, попри все, що характеристики польськими дослідниками праць класика української історичної науки не сягали крайнощів вульгаризації ідей ученого, як це нерідко спостерігаємо серед їхніх колег із СРСР. Також слід зазначити, що не всі польські вчені цього періоду, оцінюючи спадщину М. Грушевського, перебували в полоні радянської риторики. Наприклад, Кристина Шренювська говорить про «напасливий» характер критики польською «реакційною пресою» кінця ХІХ – початку ХХ ст. «Історії України-Руси» вченого, з повагою пише про його внесок до української культури¹²⁰. Високої думки про історіографічні праці українського професора, зокрема, його студії над спадщиною Михайла Драгоманова, була й Хелена Горнова¹²¹.

Польська еміграційна історична думка

З інших ідеологічних і теоретичних позицій до спадщини М. Грушевського підходили в середовищі польської наукової еміграції, хоча тональність праць учених з різних ідеологічних таборів при зверненні до української тематики нерідко збігалася. Представники польської інтелектуальної діаспори, що посідали історичні кафедри ба-

¹¹⁹ Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaśławiu // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – № 3. – S. 78, 79, 84.

¹²⁰ Śreniowska K. Stanisław Zakszewski. Przyczynek do charakterystyki prądów ideologicznych w historiografii polskiej 1893–1936. – Łódź, 1956. – S. 100.

¹²¹ Hornowa E. Ocena działalności Michała Dragomanowa w historiografii ukraińskiej, rosyjskiej i polskiej. – Opole, 1967. – S. 25, 28–29, 32–33.

гатьох престижних навчальних закладів Західної Європи та Америки, загалом продовжували традиції міжвоєнної історіографії. Це простежувалось як у плані концептуальному – погляді на історію та культуру «східних кресів» крізь призму «ягеллонської ідеї», так і в аспекті історіографічному – безперервній полеміці з представниками східноєвропейської науки з приводу їхньої інтерпретації спільної історії народів регіону.

Водночас відірваність від батьківщини, звуженість професійного кола для обговорення наукових проблем, відносна слабкість організаційної структури загострили деякі риси міжвоєнної історіографії. Насамперед, зростає полоноцентрична візія історичних праць, що вилилось у глорифікацію яскравих сторінок польського минулого та демонстрацію вагомості внеску поляків у культурну скарбницю Європи. Це призвело до зменшення кількості досліджень, присвячених як проблемам всесвітньої історії, так і спільному минулому поляків та їхніх сусідів. Теоретично праці польських істориків були спрямовані супроти радянської ідеології, генеза якої слушно вбачалась у традиціях російської імперіалістичної політики. Тому в дослідженні міжнаціональних стосунків на перше місце висунулись питання польсько-російських взаємин, що зробили другорядними інші подібні аспекти¹²².

Та, попри все, у середовищі дослідників польської історії, особливо середньовічної її доби, надалі точились дискусії довкола інтерпретації ключових проблем польсько-українського минулого – характеру політики польських королів на галицько-волинських землях, національно-релігійних утисків, причин та генези численних

¹²² Див. напр.: Stobiecki R. Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S. 284–285.

конфліктів тощо¹²³. При цьому більш залежною в своїх оцінках від попереднього історіографічного спадку виявилася польська еміграція у Великій Британії¹²⁴, тоді як в емігрантському середовищі у Франції відбувалося поступове переосмислення складних питань польсько-українського співжиття.

Як і в попередній період, нерідко в центрі обговорення були праці М. Грушевського, що для польських дослідників залишався загально визнаним класиком української історіографії, найбільш авторитетним експертом з більшості питань. Як приклад, назвемо праці Генрика Пашкевича, котрий на сторінках своєї званої трилогії, присвяченої історичній генезі українського народу, цілком у дусі традицій польської історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. доводив помилковість бачення М. Грушевським низки ключових наукових проблем¹²⁵.

Не менш принциповою була й полеміка про польсько-українські взаємини напередодні та в часи Хмельниччини¹²⁶. Водночас, польським історикам була симпатичною нова, альтернативна російській імперській, модель східнослов'янського минулого, запропонована та розроб-

¹²³ Stobiecki R. *Obraz Kresów Wschodnich w emigracyjnych syntezach dziejów Polski po 1945 roku // Przeszłość, Teraźniejszość i Przyszłość Polaków na Wschodzie. Prace Naukowe Światowej Rady Badań nad Polonią.* – Т. VII. – Gorzów Wlkp., 2001. – S. 595–604.

¹²⁴ Див. докл.: Stobiecki R. *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.* – S. 284–285.

¹²⁵ Paszkiewicz H. *Początki Rusi. Z rękopisu przygotował Krzysztof Stopka.* – Kraków: Nakładem PAU, 1996. – S. 496; Paszkiewicz H. *Powstanie narodu ruskiego. Z rękopisu przygotowała Lidia Korczak.* – Kraków: Nakładem PAU, 1998. – S. 405–407.

¹²⁶ Wielhorski W. *Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. Odbitka z pierwszego tomu wydawnictwa «Pamiętnik Kijowski».* – Londyn: Nakładem Koła Kijowian, 1959. – S. 54–55.

лена М. Грушевським у багатьох працях, починаючи від знаної статті «Звичайна схема «руської» історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Так, Оскар Галецький, реагуючи на перевидання вченими української діаспори «Історії України-Руси», оцінив її як «зрілий продукт напружених зусиль цілого життя Грушевського». На думку О. Галецького, твір українського вченого є яскравим свідченням того, наскільки хибним є вважати історію Київської Русі за вступ до історії Московської держави і Російської імперії модерних часів, а українські та білоруські землі під литовським пануванням вважати за частину Росії, штучно відокремлену від Москви. Він зауважив також, що хоча дослідники другої половини ХХ ст. погоджуються не з усіма ідеями та висновками М. Грушевського, але саме його спадщина має стати відправним пунктом для подальших студій над українським минулим¹²⁷.

Проте, якщо професійні історики продовжували ламати списи довкола нерозв'язаних від кінця ХІХ ст. «вічних» проблем польсько-української історіографічної полеміки, то загальні настрої в середовищі польських інтелектуалів у діаспорі (насамперед французькій) щодо минулого та майбутнього взаємин двох сусідніх народів щоразу більше змінювались у напрямі розуміння необхідності здійснення конкретних кроків з їхньої нормалізації.

Особливо багато для пробудження таких настроїв та їхнього поширення зробили представники польської інтелігенції у Франції, об'єднаної довкола паризької «Kulturu». Її головний редактор та ідеолог Єжи Гедройц був глибоко ознайомлений із українською культурою та історією, певний час студіюючи їх на науковому семінарі Мірона Кордуби у Варшавському університеті, тож пробле-

¹²⁷ Halecki O.: History of Ukraine-Rus. Volume I-X. By Mykhailo Hrushevsky // American Historical Review. – V. 64. – 1959. – P. 955–958.

ми співжиття двох народів були йому знані в тривалій історичній генезі. Саме Є. Гедройц був ініціатором широкого та відвертого обговорення важких питань українсько-польського минулого на сторінках не лише «Kultury», але й іншого видання паризького Літературного інституту – часопису «Zeszyty Historyczne». Деякі числа цих видань були цілком присвячені українській тематиці¹²⁸. Незважаючи на доволі помітний опір певної частини польської еміграції, у багатьох публікаціях червоною ниткою стверджувалась необхідність нормалізації українсько-польського діалогу ціною відмови поляків від претензій на західно-українські землі, визнання за Україною права на самостійність у післявоєнних кордонах, а також відкинення традиційної риторики прометеїзму та культуртрегерства, утвердження рівноправності двох народів¹²⁹.

На сторінках паризьких видань з'явилася лише одна стаття, спеціально присвячена життю та творчості М. Грушевського – з нагоди столітнього ювілею вченого в «Kultur-i» була опублікована велика розвідка польською мовою українського дослідника Панаса Феденка, що мала на меті ознайомити широкі читацькі кола з феноменом М. Грушевського¹³⁰. Проте практично всі статті, присвя-

¹²⁸ Bierdychowska B. Emigracyjne mosty (kultura polska na łamach «Suczasnosci» i ukraińska na łamach «Kultury» paryskiej) // Polska-Ukraina: spotkanie kultur. Materiały z sesji naukowej pod redakcją Tadeusza Stegnera. – Gdańsk: Wydawnictwo «Stepan desing», 1997. – S. 113–125; Hofman I. Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej «Kultury». – Poznań, 2003; Stępnik A. Kwestia ukraińska w paryskich «Zeszytach Historycznych» // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Historia. Losy Polaków wśród swoich i obcych. – 2005. – Vol. LX. – S. 465–478.

¹²⁹ Bierdychowska B. Giedroyc i ukraińcy // Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. – Warszawa: Czytelnik, 2004. – S. 5–57.

¹³⁰ Fedenko P. Na stulecie Michajły Hruszewskiego // Kultura. – 1967. – № 12. – S. 111–122.

чені українській тематиці, містили прямий чи опосередкований діалог з ідеями видатного українця.

Загалом зауважимо, що польська інтелектуальна еміграція у Франції достатньо послідовно позбавлялася від національних стереотипів попередніх часів, демонструвала не лише бажання нормалізувати міжнаціональний польсько-український діалог, але й втілювала в життя проголошені декларації, нерідко наражаючись на непорозуміння зі сторони своїх співвітчизників, що у таких поступках схильні були вбачати зраду одвічних польських інтересів на Сході. Особливо значними такі зміни виглядають у порівнянні з настроями, котрі панували в емігрантському середовищі російських інтелектуалів, котрі фактично загерметизували українофобську спадщину попередньої історіографічної епохи, так і не спромігшись на скільки-небудь серйозну ревізію імперського бачення минулого та перспектив України; не виявляли бажання нав'язувати сталі контакти з українськими колегами¹³¹.

У колі ідей сучасної гуманітаристики

Після здобуття Україною незалежності в середовищі польських науковців значно зросло зацікавлення українською історією та культурою і, відповідно, постаттю її найвидатнішого представника. Особливо популярним об'єктом різноманітних за жанром і характером студій польських дослідників у наш час стала Галичина та її столиця Львів у ХІХ – першій третині ХХ ст. Зрозуміло, що при розгляді західноукраїнської тематики у той час стрімкою національної модернізації неможливо було оми-

¹³¹ Див. напр.: Грицак Я. «... Холодну війну розхолодити... (З історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами зі США та УРСР у 1965–1971 рр.)» // *Марра Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. – С. 891.

нути українську проблему та постать одного з найбільш дієвих культурних і суспільно-політичних діячів М. Грушевського.

Певну уяву про зростаюче тоді зацікавлення у польському суспільстві культурою та історією їхнього східного сусіда може дати проведена у вересні – жовтні 2000 р. у Національній бібліотеці в Варшаві велика виставка польської літератури про Україну¹³². Таке значне поживлення інтересу було спричинено, передусім, бурхливим обговоренням і переосмисленням польсько-українських стосунків. Виразом такого зацікавлення стали як спеціальні, присвячені життю та творчості М. Грушевського конференції¹³³, так і численні українсько-польські наукові форуми, спільні видавничі та дослідницькі проекти¹³⁴. Метою цих заходів став пошук міжнаціонального компромісу, необхідність обговорення та подолання багатоміжових національних стереотипів.

Серед численних спільних дослідницьких заходів історіографічною спрямованістю вирізнявся польсько-ук-

¹³² Łaskarewska H. Polskie piśmiennictwo o Ukrainie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie. Pokłosie wystawy «Ukraina-Polska: w stronę dialogu». Warszawa, wrzesień – listopad, 2000 – Warszawa, 2003. – 127 s.

¹³³ Див. напр.: Pazdro G. Mychajło Hruszewski – postać, spuścizna naukowa, związki z Polską // *Slavia Orientalis*. – Tom 41. – 1992. – № 2. – S. 137–138; Михайло Грушевський та його мала Батьківщина – Холмщина у XIX–XX століттях / Mychajło Hruszewski i jego mała Ojczyzna – Chełmszczyzna w XIX–XX wieku : зб. наук. праць і матеріалів за редакцією Григорія Купріяновича. – Chełm, 2011. – 338 s.

¹³⁴ Згадаємо хоча б один із найперших спільних проєктів «Львів: місто, суспільство, культура». Унаслідок спільних досліджень і дискусій світ побачила серія томів студій. Див., напр.: *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Львів: місто – суспільство – культура. Дослідження з історії Львова*. – Краків–Львів, 1995–2002. – Т. 1–4.

раїнський проєкт «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX ст.», що об'єднав багатьох учених Європи та України. Колектив дослідників очолили професор Жешувського університету Єжи Матерніцький і професор Львівського університету Леонід Зашкільняк. Перша зустріч українських, польських і німецьких істориків, що були залучені до виконання проєкту, відбулася в Жешуві в грудні 2002 р. На ній було розроблено програму спільних досліджень, визначено перспективні й нагальні завдання щодо реалізації проєкту, склад учасників. Друга та третя конференції з цієї теми також пройшли в Жешуві восени 2003 та 2004 років, четверте зібрання гостей Львівського університету восени 2005 р., заключна конференція відбулася через рік у Жешуві. Обмін результатами досліджень і обговорення найважливіших проблем увінчалися появою п'яти томів студій, в яких уміщено матеріали конференцій¹³⁵, а також виданням двотомової підсумкової праці енциклопедичного характеру «Золота книга історіографії Львова XIX та XX ст.»¹³⁶. У центрі уваги багатьох

¹³⁵ Див. докл.: Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom I. Pod redakcją Jerzego Maternickiego. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004; Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004; Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom III. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005; Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX століттях / за ред. Леоніда Зашкільняка і Єжи Матерніцького. – Львів–Жешув, 2006. – Том. IV; Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. Tom V. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007.

¹³⁶ Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego,

доповідей учасників цих конференцій, як з української, так і з польської сторони, була постать М. Грушевського.

Значна резонансність творчих здобутків учасників згаданого проєкту в середовищі науковців і громадськості наштовхнули на ідею його продовження. Наступний проєкт, також запланований на п'ять років, був спрямований на обговорення ширшого кола історіографічних проблем та отримав назву «Історія–ментальність–ідентичність. Місце та роль історії та істориків в житті польського та українського народів XIX та XX ст.». У його рамках було проведено низку конференцій та видано кілька збірок матеріалів, де помітна увага була присвячена постаті Великого Українця¹³⁷.

2007; *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Pod redakcją naukową Jerzego Maternickiego Pawła Sierżęgi, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014.

¹³⁷ *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004; *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Praca zbiorowa pod redakcją Joanny Pisulińskiej, Pawła Sierżęgi, Leonida Zaszkiłniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008; *Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*. Pod redakcją Karoliny Polasik-Wrzosek, Wojciecha Wrzoska i Leonida Zaszkiłniaka. – Poznań, 2010; *Історія-ментальність-ідентичність*. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2011; *Historia – mentalność – tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Pod redakcją Eugeniusza Koko,

Вповні очікувано, що основна увага сучасних польських дослідників української історіографії XIX–XX ст. прикута до наукової спадщини автора «Історії України-Руси». Характеризуючи її, польські колеги пишуть не лише про «ренесансову всебічність» і енциклопедичну ерудицію М. Грушевського, але й про непересічні стилістичні якості його праць. Вони наголошують на необхідності вивчення доробку вченого для адекватного розуміння не тільки всієї української модерної історіографії, але й східноєвропейського історіографічного процесу загалом. Видатний гуманітарій представлений як одна з ключових постатей східноєвропейської науки, спадкоємець концептуальної спадщини істориків-народників XIX ст., засновник української національної історіографічної традиції, котра з певними модифікаціями існує донині¹³⁸. Вказуючи на знаковість М. Грушевського для модернізації українського інтелектуального життя XX ст., Томаш Стрийек, наприклад, зауважив: «Його [М. Грушевського] доля та праці є знаковими у подвійному сенсі. По перше – він був першим українським істориком, котрий через зміну місця академічної праці та інтенсивні наукові контакти допrowадив до тісного пов'язання наукових середовищ Києва та

Magdaleny Nowak i Leonida Zaskilniaka. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013.

¹³⁸ Serebnicki A. Główne etapy rozwoju historiografii ukraińskiej // Powrót do historii. Europa Środkowa i Wschodnia w historiografii. Pod red. W. Balceraka. – Warszawa, – S. 40–43; Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyznystych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S. 217, 237; Błachowska K. Kulturowa koncepcja narodu. Feliks Koneczny wobec sporu historyków rosyjskich i ukraińskich o Ruś Kijowską // Badacze przeszłości wobec wyzwań XIX–XX wieku. Red. Katarzyna Błachowska, Zbigniew Romek, Marcin Wolniewicz. – Warszawa: Neriton, 2013. – S. 186; Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie X–XX wieku. – Warszawa, 2005. – S. 80, 148, 236.

Львова – центрів двох головних частин України (концепція та перші томи його фундаментальної історії з’явилися в Галичині, де він працював в 1894–1905 роках), по-друге – він здійснив символічне завершення процесу народження в публічному просторі (також в самій історіографії) окремого історичного предмету, котрому дав назву своєю працею ‘Історія України-Руси’»¹³⁹.

Особливо цінною частиною творчої спадщини М. Грушевського, на думку польських дослідників, є обґрунтована теоретично та перевірена на практиці новаторська для зламу XIX-XX ст. модель східноєвропейської історії. Її значення, переконують вони, й до сьогодні має потужну евристичну цінність¹⁴⁰. Запропонована українським ученим модель стала основою його історіософської концепції, що визначила особливості конструювання не лише історичних, але й політологічних ідей у вітчизняному інтелектуальному просторі XX ст.¹⁴¹. Незважаючи на значну заангажованість М. Грушевського в українське громадсько-політичне життя кінця XIX – початку XX ст.

¹³⁹ Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. – Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, 2007. – S. 255.

¹⁴⁰ Див. напр.: Stryjek T. Kresy z perspektywy Ukrainy. Ziemie zachodnie Ukrainy w derżawnyckiej (państwowej) historiografii ukraińskiej okresu międzywojennej // Europa Nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa–Londyn, 1999. – S. 133–134; Radziejowski J. Problemy historiografii ukraińskiej // Krytyka. Kwartalnik polityczny. – 1994. – № 43. – S. 67–68.

¹⁴¹ Papierzyńska-Turek M. Hruszewski-Łypynski. Dwie filozofie dziejów Ukrainy i ich współczesna recepcja // Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Redakcja naukowa Jan Lewandowski, Wojciech Goleman. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – S. 114–130.

та його особисте принципово-критичне ставлення до політики польської адміністрації в Галичині, сучасні дослідники, на відміну від їхніх попередників, стверджують, що вчений «ніколи не зрадив фундаментальні засади свого ремесла, зберігаючи далеко посунутий критицизм стосовно рідного минулого»¹⁴².

Услід за українськими грушевськознавцями, польські україністи вказують на особливу важливість для тогочасного українства соборницької місії видатного історика. Вони наголошують, що саме цілеспрямовані політичні акції та феноменальна наукова праця М. Грушевського значною мірою дали змогу поділим Збручем українцям не повторити історичної долі сербів і хорватів. Анджей Хойницький, наприклад, пише: «Це власне вслід за ним [М. Грушевським] розпочало поширюватися переконання про національну єдність мешканців Галичини та Наддніпрянщини, що мало наслідком заступлення назви 'Русин', котре наводило на думку про пов'язаність із росіянами, визначенням 'Українець'»¹⁴³.

У центрі зацікавлень польських істориків – найголовніша праця цілого життя М. Грушевського, що, на загальне переконання, досі зберігає свою значну наукову цінність. На переконання Тадеуша Анджея Ольшанського, «Історія України-Руси» є «й до сьогодні найбільш докладною українською історичною синтезою»¹⁴⁴.

Подібні оцінки головної праці Великого Українця в своїй студії про нього наводить також Анджей Поппе: «Майстерне опанування дослідницької лабораторії, величезна ерудиція та незвичайна історична інтуїція Грушевського визначають те, що його праця є не тільки зразком і

¹⁴² Grala H. Mychajło Hruszewski – historyk zaangażowany // *Mówią wieki*. – 1995. – № 12. – S. 23.

¹⁴³ Chojnowski A. *Ukraina*. – Warszawa: Trio, 1997. – S. 19.

¹⁴⁴ Olszański T. A. *Historia Ukrainy XX w.* – Warszawa, 1990. – S. 312.

школою *artis historicae*, але містить надалі живе знання попри його природній, протягом майже століття, приріст»¹⁴⁵. Польські колеги констатують не лише наукову вагу «Історії України-Руси» та її феноменальність для осягнення українського минулого, але й вказують на важливе місце твору в еволюційному розвитку європейської науки ХХ ст. Наприклад, Геронім Граля зазначає: «Історія України-Руси» є працею виняткового рівня, будить подив багатством матеріалу, широтою компетенції та проникливості автора, новаторством підходів та розмахом історіософського бачення»¹⁴⁶.

Найбільше уваги до історичних праць М. Грушевського прикуто у середовищі дослідників, котрі займаються спільними проблемами польсько-українського минулого. Вони стверджують, що саме український учений заклав традиції джерельного дослідження та інтерпретації багатьох явищ нашої історії; його погляди з більшості питань досі визнаються напрочуд актуальними¹⁴⁷. При цьому традиційно стійкий інтерес до творчої спадщини М. Грушевського спостерігається серед польських козакознавців. На їхнє переконання, саме праці видатного вченого розпочали вповні науковий етап у студіюванні проблем генези та еволюції козацького стану, а проведена ним ґрунтовна археографічна робота з пошуку та публікації

¹⁴⁵ Poppe A. Pochwała Wielkiego Mistrza. Uwagi na marginesie wznowień «Historii Ukrainy-Rusi» Mychały Hruszewskiego (Kijow, 1991–1994) // *Mapa Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1996. – С. 700.

¹⁴⁶ Grala H. Mychajło Hruszewski – historyk zaangażowany // *Mówią wieki*. – 1995. – № 12. – S. 22.

¹⁴⁷ Див. напр.: Kłoczowski J. Unia polsko-litewska // *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. Red. Jerzy Kłoczowski – T. 2. – Lublin, 2000. – S. 83; Plewczyński M. Polska i Litwa wobec kozaczyzny w I połowie XVI w. // *Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku*. Pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce, 2000. – S. 12.

численних документів робить його спадщину унікальним першоджерелом для фахівців¹⁴⁸.

Проте, незважаючи на такі високі оцінки праць М. Грушевського, нерідко натрапляємо на очікувану, з огляду на традиції польської історіографії, полеміку довкола висловлених ним інтерпретаційних спостережень¹⁴⁹. Пояснюючи польському читачеві, чому такий ерудований знавець джерел висловлював спостереження, котрі суперечать польській оптиці минулого міжсусідських взаємин, деякі польські колеги наївно припускають, що М. Грушевський робив це несвідомо або внаслідок браку необхідних знань¹⁵⁰.

Належне в сучасній польській грушевськіані віддається також масштабним науково-організаційним проектам М. Грушевського, особливо підкреслюється плідність зусиль ученого в цьому напрямі за львівських часів його життя¹⁵¹. Так, загально визнаною стала думка про те, що

¹⁴⁸ Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. – Kraków, 1989. – S. 80; Dąbowski J. *Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648-1657* // *Studia Historyczne*. – 1993. – R. XXXVI. – Z. 2. – S. 165, 170–171; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль–Львів, 1996. – С. 318; Majewski W. «Stateczni» – kozackie ugrupowanie lojalistyczne (1617–1638) // *Europa Nieprowinjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*. Praca zbiorowa pod redakcją Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa–Londyn, 1999. – S. 1247-1256; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. – Warszawa: Semper, 2000. – S. 142, 150.

¹⁴⁹ Див. напр.: Serczyk A. W. *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1999. – S. 153–154.

¹⁵⁰ Prus E. *Hulajpole. Burzliwe dzieje kresów ukraińnych*. – Wrocław, 2003. – S. 38.

¹⁵¹ Див. напр.: Bednarzak-Libera M. *Działalność ukraińskich towarzystw kulturalno-oświatowych w Galicji w XIX i początkach XX w.*

Наукове товариство імені Шевченка зусиллями багатолітнього голови було перетворене на фактичну Академію наук¹⁵², а науково-організаційні традиції, закладені ним, розвивались українськими вченими (значною мірою його вихованцями) у міжвоєнній Польщі¹⁵³.

Багато уваги в сучасних дослідженнях присвячено проблемі взаємовідносин українських та польських культурних і громадсько-політичних діячів другої половини XIX – першої третини XX ст. У розрізі нашої теми історики неодмінно згадують про членство М. Грушевського в польських наукових інституціях (наприклад, краківській Академії Знань, Історичному товаристві у Львові), його співпрацю з польськими науковими та громадсько-політичними часописами, досліджують складні та багатогранні взаємини з представниками польського львівського інтелектуального середовища того часу¹⁵⁴.

На схвалення заслуговують вдалі спроби польських колег деконструювати тези передвоєнної польської історіографії про принципову ворожість М. Грушевського до представників світу польської науки та культури. Для

// *Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku*. Pod red. Janusza Wojtasika. – Siedlce, 2000. – S. 96–97.

¹⁵² Див. напр.: Budzyński Z. *Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873-1999. Szkice do monografii (część I) // Problemy Społecznego Ruchu Naukowego*. – 1997. – № 3/4. – S. 126–130; Wandycz P. *Wiek XX // Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. Red. Jerzy Kłoczowski. – T. 1. – Lublin, 2000. – S. 428.

¹⁵³ Serczyk W. *Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej // Śródowiska historyczne II Rzeczypospolitej*. – Część II. – Warszawa, 1987. – S. 296–297.

¹⁵⁴ Див. напр.: Maternicki J. *Miejsce i rola „Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // Historia jako dialog*. – Rzeszów, 1996. – S. 284; Stoczewska B. *Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego*. – Kraków, 1998. – S. 253–256.

прикладу назвемо статтю Антонія Середницького «Михайло Грушевський та поляки». На численних прикладах дослідник показує доброзичливе ставлення українського вченого до польських колег, його намагання побудувати колежанські взаємини на засадах національної рівноправності та толеранції. Доводячи ці тези, А. Середницький зазначає: «Думаю, що найкраще ставлення Грушевського до поляків характеризує його постава як голови Наукового товариства ім. Шевченка. Саме тоді на сторінках «Записок НТШ» виступали поляки: Тадеуш Рильський, Людвік Кубаля, Ян Бодуен де Куртене, Александр Брюкнер, котрі також були членами НТШ. В «Записках» тематика польська з'являлася досить часто, друкувалися там рецензії польських книжок, бібліографії та статті»¹⁵⁵.

Попри зрозумілу увагу до наукової спадщини М. Грушевського, багато місця в сучасній польській україністиці відведено й дослідженню громадсько-політичної діяльності вченого, його впливу на бїжучу політичну ситуацію в Галичині, що була позначена зростаючим загостренням польсько-українських стосунків від початку ХХ ст., структуруванням молодого українського політикуму, ролі вченого як речника українства в Західній Європі¹⁵⁶. Польські дослідники українського суспільно-політичного руху другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. відзначають ключову роль М. Грушевського у багатьох тогочасних процесах. Досліджуючи значення його політичної спадщини, у деяких працях наголошується на

¹⁵⁵ Serednicki A. Mychajło Hruszewski a Polacy. – S. 31–32.

¹⁵⁶ Див. напр.: Partacz Cz. Przyczyny i przebieg konfliktu ukraińsko-polskiego w Galicji na przełomie ХІХ і ХХ w. // Przegląd Wschodni. – Zeszyt 8. – 2000. – S. 844; Wiśnicki J. Sprawa ukraińska jako element walki politycznej między konserwatystami a narodową demokracją w Galicji przed I wojną światową // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Sectio F. – Vol. L. – 1995. – S. 221; Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923. – Warszawa, 1985. – S. 52.

близькості ідейних переконань автора «Історії України-Руси» та М. Драгоманова, при цьому спеціальна заслуга львівського професора вбачається у створенні історичної ретроспективи для політичних постулатів, що стали підставою для українських визвольних змагань цілого ХХ ст. Водночас простежується також подальший розвиток ідеї української державності у працях видатного історика: «Його [М. Грушевського] концепція народу була отже як найбільше ‘культурницькою’, візії політичні, натомість, він ставив на крок далі від Драгоманівських, адже постулював перетворення Росії в федерацію вільних народів, хоча до кінця життя залишився противником ідеї необмеженої суверенності національної держави»¹⁵⁷.

Водночас, подекуди оцінки громадсько-політичної діяльності М. Грушевського в Галичині напередодні Першої світової війни є досить категоричними, що свідчить про необхідність продовження польсько-українського наукового діалогу в цьому напрямі¹⁵⁸. Польські дослідники говорять про поважні впливи М. Грушевського на формування української національної самосвідомості, що стало наслідком широкої пропаганди ним моделі української державотворчої традиції, котра сягала своїми коренями давньокиївських часів¹⁵⁹. Цілком слушно відзначається також присутність історико-політичних ідей ученого в сучасному вітчизняному інтелектуальному просторі¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Stryjek T. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji*. – Wrocław, 2000. – S. 45–46

¹⁵⁸ Див. напр.: Partacz Cz. *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908*. – Toruń, 1996. – S. 54, 128, 145–146, 155; Michalewska K. *Sprawa uniwersytetu ukraińskiego*. – S. 42.

¹⁵⁹ Kula M. *Krótki raport o użytkowaniu historii*. – Warszawa, 2004. – S. 160; Kiernikowski P. *Michał Hruszewski – pierwszy prezydent Ukrainy // Rocznik Chełmski*. – 2007. – Tom 11. – S. 241–248.

¹⁶⁰ Serczyk W. A. *Drogi i bezdroża ukraińskiej myśli politycznej i narodowej w XX stuleciu // Ukraińska polityczna myśl w XX wieku*.

Не уникнула польська грушевськіана також деяких міфологізаторських спокус української науки, безкритично повторюючи усталені історіографічною традицією хибні факти з біографії голови Центральної Ради. Наприклад, і досі в деяких польських працях подибуємо згадки про М. Грушевського як про «президента» Української народної республіки¹⁶¹ та навіть твердження про нього, як «кількаденного президента УНР»¹⁶².

Про появу нової якості в осмисленні польськими дослідниками феномену М. Грушевського промовисто говорить те, що спадщина видатного історика дедалі частіше трактується ними не тільки як суто історіографічне надбання, але й як потужний чинник сучасних історіографічних і політико-ідеологічних дискусій. На численних прикладах ілюструється, що ідеї видатного діяча надалі визнаються актуальними, викликаючи обговорення не лише у фаховому середовищі, але й серед широких кіл громадськості¹⁶³.

Помітне місце спадщині М. Грушевського відведено в загальних історичних та історіографічних нарисах. Польські вчені зазначають вагомість наукового доробку українського історика не лише для національної історіографії, але й намагаються вписати його спадщину у

Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UJ i Fundacji Św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28-30 maja 1990. Pod redakcją M. Pałaskiego. – Kraków, 1993. – S. 14.

¹⁶¹ Kiernikowski P. Michał Hruszewski – pierwszy prezydent Ukrainy // Rocznik Chełmski. – 2007. – Tom 11. – S. 241–248; Seredniczki A. Mychajło Hruszewski a Polacy // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2006. – T. 12. – S. 26.

¹⁶² Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa : Trio, 1997. – S. 36.

¹⁶³ Див. нап.: Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004. – Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN, 2007. – S. 93–95, 124–125.

ширший європейський контекст, порівнюючи зі здобутками провідних східноєвропейських дослідників¹⁶⁴. Наприклад, Єжи Серчик у праці «25 століть історії» зауважив: «Російська та українська історична наука завдяки таким ученим як Шахматов, Виноградов, Кареев чи Грушевський стала рівноправною складовою частиною європейської історіографії»¹⁶⁵.

Натомість, одночасно із такими загалом зваженими оцінками, подекуди у працях рефреном некритично повторюються оцінки польських дослідників перших післявоєнних десятиліть. Наприклад, на початку 1990-х рр. Уршула Якубовська у книзі «Львів на зламі XIX і XX ст.», незважаючи на солідну історіографію феномену львівської школи, втім і польську, категорично твердить: «[М. Грушевський] був видатним представником українського національного руху, видатною особистістю, але не зміг організувати ані наукового семінару, ані дослідницької школи. Це може дивувати, тим паче, що протягом 20 років керував Науковим товариством ім. Шевченка у Львові та редагував його видання»¹⁶⁶.

Подібні тези доволі поширені в польській науці також на початку нашого століття. Так, у збірці наукових праць, котрими краківська Академія наук відгукнулася на ювілей Львівського університету, опубліковано розлогу статтю Кшиштофа Стопки, присвячену розвиткові історичних наук у стінах львівської альма-матер. У своєму нарисі краківський дослідник, розглядаючи проблему постановня до початку Першої світової війни історичних шкіл в університеті, згадав лише дослідницькі осередки

¹⁶⁴ Gibas-Krzak D. Ukraina między Rosją a Polską. – Toruń, 2004. – S. 21–25; Topolski J. Od Achillesa do Béatrice de Planissoles. Zarys historii historiografii. – Warszawa, 1998. – S. 102.

¹⁶⁵ Serczyk J. 25 wieków historii. Historycy i ich dzieła. – Toruń, 1994. – S. 384.

¹⁶⁶ Jakubowska U. Lwów na przełomie XIX i XX wieku. Przegląd środowisk prasotwórczych. – Warszawa, 1991. – S. 100.

польських професорів¹⁶⁷. Вказавши, що «з його [М. Грушевського] семінару, а також приватних консультацій виводиться ціла генерація українсько-галицьких істориків», різнобічну діяльність самого вченого К. Стопка схарактеризував вкрай негативно – цілковито у дусі польської публіцистики початку ХХ ст.¹⁶⁸. Зрозуміло, що такі тези, особливо на тлі бурхливого розвитку міждисциплінарного напрямку грушевськознавства, є цілковитим анахронізмом.

Згаданим виразно тенденційним тезам польських учених опонують їхні колеги, заангажовані в діяльність багатьох польсько-українських дослідницьких проєктів. І хоча українську історіографічну проблематику тут здебільшого опрацьовують українські дослідники, втім, їхні польські колеги загалом поділяють висловлені на конференційних зустрічах оцінки щодо науково-організаційної діяльності М. Грушевського в Галичині. Прикладом може слугувати нещодавно видана монографія видатного польського історіографа Єжи Матерніцького «Золоті роки польської історіографії у Львові». На сторінках цієї книги жешувський професор неодноразово звертається до дидактичного доробку українського вченого, показуючи його в широкому контексті становлення та модифікації історичних студій у Львівському університеті. Влучними є також спостереження Є. Матерніцького стосовно особливостей наукового семінару М. Грушевського, а також його бачення університетських викладів українського професора як інституційної підвалини львівської історичної школи. Підсумовуючи педагогічну діяльність автора «Історії Украї-

¹⁶⁷ Stopka Krz. Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowskim // Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysta pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14–15 stycznia 2011 w Krakowie. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. – S. 229.

¹⁶⁸ Ibid. – S. 245–246.

ни-Руси» у Львові, польський дослідник зазначив: «Загалом, науковий доробок М. Грушевського та його школи належить оцінити дуже високо. Як Вчитель, так і його учні зробили величезний внесок у розвиток української історіографії. Значною мірою, завдячуючи саме їм, вона отримала помітне місце в європейській науці»¹⁶⁹.

Підсумковою на сьогодні працею польської грушевськіани є талановито написана біографія Великого Українця варшавським дослідником Лукашем Адамським¹⁷⁰. Своїм завданнями автор визначив з'ясувати, «що саме Грушевський думав про Польщу та поляків. Який образ Польщі та поляків пропагував серед українців? Як дивився на ідею союзу з поляками, котру пізніше неефективно старався втілити Петлюра? Звідки у Грушевського бралося те, а не інше ставлення до західних сусідів України?».

У фокусі авторської уваги перебуває галицьке двадцятиліття життя М. Грушевського. Це є цілком слушно, адже саме в цей час учений активно контактував з польськими елітами та написав більшість історіографічних студій і публіцистичних статей, в яких піддав всебічному

¹⁶⁹ Maternicki J. *Złote lata historiografii polskiej we Lwowie*. – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszozskiego, 2015. – S. 166.

¹⁷⁰ Adamski Ł. *Nacjonalista postępowy*. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s. Див. скорочений виклад головних тез книги: Адамський Л. «Прогресивний націоналіст» Грушевський і поляки. Історія стосунків // *Війна двох правд*. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті / уклад. і передм. В. Кіпіані. – Харків: ТОВ «Видавництво “Vivat”», 2017. – С. 89–97. (Б-ка «Історичної правди»). Див. рецензії: Тельвак В.: Adamski Ł. *Nacjonalista postępowy*. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2011. – 369 s. // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – Київ: Укр. письменник, 2012. – Вип. 16/17. – С. 637–649. Stryjek T. *Hruszewski zdemaskowany* // *Nowa Europa Wschodnia*. – 2012. – Numer 3/4. – S. 110–119.

осмисленню українсько-польські взаємини. Насамперед Л. Адамський розглянув працю молодого професора в університеті та в українських культурно-освітніх і наукових інституціях. Надзвичайно активна діяльність М. Грушевського, слушно твердить автор, в короткому часі принесла йому популярність серед українців Галичини та зробила його голос впливовим у розв'язанні багатьох проблем краю, також і при обговоренні українсько-польських взаємин.

Аналізуючи еволюцію стосунків М. Грушевського з польськими елітами, Л. Адамський вказує, що «радикальна» постава українського вченого у багатьох питаннях швидко призвела до їхнього погіршення. При цьому практично всю вину за такий стан речей – цілком у душі польських публіцистів того часу – автор покладає одноосібно на українського вченого. Так є, наприклад, у випадку з відомим конфліктом М. Грушевського з деканом Казимиром Твардовським, коли український історик на факультетських засіданнях принципово використовував рідну мову, вважаючи безпідставним її витіснення з університетських стін. Підсумовуючи конфлікт, Л. Адамський засудив поведінку «упертого в радикалізмі українського колеги», навіть не намагаючись зрозуміти суть його позиції.

Відтворюючи особливості візії львівським істориком українського народу та його території, Л. Адамський стверджує, що «всі публіцистичні тексти Грушевського, незалежно від ужитого в них стилю та цільової аудиторії, є неприязні полякам». Це, на його думку, проявляється в односторонності інтерпретації українсько-польського минулого, одновимірності погляду на актуальний стан взаємин двох народів у Галичині, скептичному ставленні до щоразу нових спроб українсько-польського порозуміння тощо. Щоправда, в самому тексті, фактично заперечуючи собі, автор наводить численні приклади зичливого ставлення М. Грушевського до західного сусіда українців, його спроби переконати польську еліту відмовитися від імперських

амбіцій відновлення польської держави в кордонах старої Речі Посполитої. Утім, оскільки більшість представників польських політичних угруповань сповідували саме таку неоімперську за суттю ідеологію, й створювалося враження безоглядного критицизму українського діяча.

Реконструюючи національну парадигму М. Грушевського, польський дослідник пропонує називати її «прогресивним націоналізмом», використовуючи уривок із цитати самого українського дослідника. Щоправда, як переконуємося далі на численних прикладах, львівський професор ототожнював цей прогресивний націоналізм із патріотизмом і цілком можна було саме так окреслити національну модель автора «Історії України-Руси» (попри зрозумілі змістові відмінності між цими поняттями), але сучасному досліднику вочевидь симпатичніша саме така дефініція, котра має цілком негативні конотації в польській мові. Шкода, що автор не завдає собі праці з'ясувати, хто ще серед відомих сучасників М. Грушевського (хоча би й представників польської інтелігенції) був «прогресивним націоналістом». Переконаний, що таких виявилось б чимало. Цікаво, що у висновках дослідник пише про «вільних від націоналізму представників польської інтелігенції», на жаль, не називаючи жодного імені.

Відтворюючи оцінки М. Грушевським тогочасних українсько-польських взаємин у Галичині, Л. Адамський вказує, що український діяч дедалі більше «радикалізувався». Останнє проявлялося зокрема у «гвалтовності» його боротьби із польською домінацією в краї. При цьому автор не пише нічого про діяльність польських політиків, адже ця «радикалізація» була реакцією на ускладнення національного діалогу в передвоєнні роки. Намагаючись показати М. Грушевського органічним радикалом, Л. Адамський абсолютно безпідставно стверджує, що «історик як переконаний православний мав досить недовірливе ставлення до католицизму східного обряду». Нам немає потреби аргументовано заперечувати автору (нагадавши хоча

би факт, що греко-католиками були дружина і донька вченого, врешті уніатами були і його предки по материній лінії), оскільки він сам згодом собі суперечить, нюансуючи ставлення М. Грушевського до унії у контексті різних історичних епох. Зазначимо, що до такого провокативного прийому – ставлення необґрунтованих закидів М. Грушевському і подальшій їх нівеляції – Л. Адамський із незрозумілих причин неодноразово вдається у своїй книзі.

Далі автор відтворює реакцію польських еліт на громадську діяльність М. Грушевського в краї. Очікувано, що вона була надзвичайно гострою. При цьому Л. Адамський доволі спокійно характеризує епітети, котрими супроводжувався аналіз публіцистики українського вченого. Хоча, звісно, польські оглядачі українського життя не відрізнялися підкресленою толерантністю до своїх опонентів і, як пише на адресу М. Грушевського його біограф, «злістю» та «неприятню» далеко не поступалися їм.

Оповідуючи про останнє двадцятиліття життя та творчості М. Грушевського, найбільше уваги Л. Адамський присвячує добі політичного злету вченого на чолі Центральної Ради. Цей час був також знаковим у плані переформатування українсько-польських взаємин з огляду на нову ситуацію в регіоні. Втім, надії на поліпшення взаємного сприйняття сусідніх народів не справдилися. На Наддніпрянщині поступове «полівіння» політики першого українського парламенту, наслідком якого став закон про землю, відвернуло від нього польську спільноту краю. З іншого боку Збруча дійшло до збройного конфлікту за Східну Галичину і подальшого жорстокого «упокорення» українців. У цій ситуації обидві сторони безоглядно звинувачували одна одну. Не винятком були М. Грушевський і його польські опоненти. Мрія вченого про соборну Україну руйнувалася на очах, що також визначило його вкрай негативне ставлення до угоди Симона Петлюри з Юзефом Пілсудським, адже тим самим підкорене де-факто становище західноукраїнських земель легітимізу-

вала сама українська сторона. Оцінюючи М. Грушевського як політика, автор вказує на поступову втрату ним здатності реально оцінювати поточний момент і приєднується до поширеної в наш час думки, що перший голова відродженої України був поганим політиком, бо у підсумку програв. Поза сумнівом, такий погляд є значним спрощенням, а деякі тогочасні передбачення М. Грушевським розвитку національних і політичних процесів у східноєвропейському регіоні виглядають напрочуд проникливими.

В останній частині книги автор аналізує візію українсько-польських стосунків, представлену на сторінках наукових праць М. Грушевського. Насамперед він вказує на численні факти «націоналізації» вченим свого наративу, що проявлялося передовсім у послідовному вживанні етноніму «українці». Далі сучасний учений відтворює розуміння істориком ключових подій українсько-польського минулого. При цьому вказує на надмірний негативізм М. Грушевського, його упередженість і емоційність. Зазначимо, що критикуючи візію вченого українсько-польських взаємин, Л. Адамський, не менш емоційно за героя свого дослідження, фактично оцінює її з позиції польських публіцистів столітньої давності. Хоча більш очікуваним, на нашу думку, був би аналіз тез українського історика з погляду сучасної науки як польської, так і української, що здійснила значний прогрес у дослідженні багатьох піднятих ним питань.

Реконструює автор і погляди М. Грушевського на польську історичну науку його часу, що знайшло відображення в багатьох рецензіях українського дослідника. Свій аналіз Л. Адамський супроводжує абсолютно голосливим, як на нашу думку, твердженням, що «чим довше [М. Грушевський] перебував у Львові, тим більше ставав критичним не тільки стосовно «шляхетського режиму» в Галичині, а також стосовно польської історіографії». При цьому наведені автором рецензії українського дослідника радше говорять про зворотне – виваженість його ставлен-

ня до творчості польських колег і повагу до їхньої праці. Схвальні рецензії, як це показує і сам автор, походять не лише з кінця XIX ст., але й з окресу передодня війни, коли взаємини вченого з польськими елітами в Галичині помітно загострилися. Але і в цьому випадку Л. Адамський схильний відנותовувати «їдку іронію» та «злісні слова», котрі супроводжували критику М. Грушевського. Зауважимо, що з боку польських колег подібної стилістики дослідник практично не помічає, хіба що за винятком відверто вульгарних випадів Францішка Равіти-Гавронського...

У висновках, що мають підназву «Ціна виборів», Л. Адамський вкотре наголошує на «радикалізмі» та нелюбіві до компромісів М. Грушевського, що змусило заплатити високу ціну і йому самому, і всьому українському народу, котрий, незважаючи на величезні втрати, так і не втримав незалежність, програвши більш зорганізованим сусідам. Чи могла бути ця ціна іншою і за яких обставин? Питання, звісно, риторичне. Доречно, на нашу думку, у цьому контексті було б також задуматися над ціною, котру заплатило польське суспільство в першій половині XX ст. за відмову дослухатися до рецептів міжнародного порозуміння, що їх пропонував український учений.

Отже, чи відповідає змальований Л. Адамським образ М. Грушевського як переконаного полонофоба сучасному стану джерел та історіографічної літератури? Звісно, ні. Можемо впевнено сказати, що український учений був переконаним ворогом ідеї, як він писав, «історичної Польщі», що беззастережно утверджувала польськість всіх своїх «кресів» у кордонах І Речі Посполитої; він був затятим опонентом польських еліт, котрі поширювали шовіністичні тези про культурно-освітню та політико-державну меншовартість українців (котрих вони принципово називали «русинами»). Про це, зрештою, пише і сам автор, коли намагається нюансувати (хоча й робить це дуже рідко) ставлення М. Грушевського до польського народу та його провідників.

Загалом, книга Л. Адамського написана добрим стилем, у своєрідній авторській манері розв'язує поставлену проблему. Неодноразово зазначена нами емоційність грушевськознавчого дискурсу автора радше є свідченням актуальності багатьох висловлених М. Грушевським ідей. Вона стимулює також подальше осмислення у польському інтелектуальному середовищі спадщини видатного українця. Одним із важливих кроків на шляху такого пізнання могло би стати видання польського перекладу вибраних праць українського вченого, присвячених українсько-польським взаєминам. Це дало б можливість польському читачеві безпосередньо запізнатися з його творчим доробком, склавши власне уявлення про виваженість, а подекуди й проникливість роздумів М. Грушевського щодо стану та перспектив відносин сусідніх народів, котрі уможливають краще зрозуміти їхній непростий перебіг у першій половині ХХ ст.

Зауважимо, що розглянута праця Л. Адамського стала симптоматичним явищем не лише польської грушевськiани, але й тривожним проявом історичної науки нашого західного сусіда останнім часом. Йдеться про те, що зміна політичного обличчя Польщі п'ять років тому покликана до життя ревізiонiстськi настрої в деяких колах заангажованих у політичне життя польських інтелектуалів, котрі у пошуку електоральної підтримки взяли за гвалтовну переоцінку польсько-українських відносин з неприхованим бажанням перекласти вину за міжнаціональні негаразди винятково на українську сторону. Тож останнім часом нерідко подибуємо повернення в оцінках різнопланової спадщини М. Грушевського тез його польських опонентів періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. Наприклад, Барбара Сточевська, як і її попередники з часів габсбурзького панування, твердить, що саме український професор «спричинився до зростання антипольських настроїв у Львівському університеті», віднотовує його «конфліктну поставу стосовно опанування польської мови, до чого він

був зобов'язаний після початку праці в університеті»¹⁷¹. Сучасні дослідження показують відверту маніпулятивність і упередженість таких спостережень¹⁷².

Згаданий радикальній тенденції до переосмислення складних сторінок польсько-українського минулого протистоять праці представників названої Анджеєм Стемпніком та Рафалом Стобецьким безконфліктної традиції, котра покликана об'єднувати, а не ділити наші народи. Саме в цьому дусі була майстерно написана А. Стемпніком перша в історіографії нашого західного сусіда узагальнювальна студія про польську грушевськіану¹⁷³. Загалом солідаризуючись із нашими історіографічними спостереженнями, він аргументовано ствердив, що М. Грушевський «не був ані «гайдамацьким заспівачем», ані полякожерцем чи ксенофобом». Навпаки, видатний історик виявився прихильником налагодження польсько-українського порозуміння на засаді національної рівності та взаємоповаги. Тож не випадково, на думку польського колеги, його діяльність безоглядно критикували речники кресової ідеології та прихильно сприймали послідовники ідеї міжнаціонального примирення, сформульованої Є. Ге-

¹⁷¹ Stoczewska B. *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej.* – Kraków : AFM, 2013. – S. 18–19.

¹⁷² Див. напр.: Тельвак В. В., Педич. В. П. Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами // *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги.* – Львів: ПАІС, 2015. – С. 62–70; Тельвак В. В., Пантюк М. П. Михайло Грушевський та боротьба за українські кафедри Львівського університету // *Східноєвропейський історичний вісник.* – Дрогобич: Посвіт, 2018. – Спеціальний випуск 3. – С. 156–162.

¹⁷³ Stępnik A. *Mychajło Hruszewski – polska recepcja dorobku historiograficznego.* – С. 72–119.

дรอยцем і його однодумцями. Такі оцінки польських колег дають можливість оптимістично дивитися на перспективи українсько-польського історіографічного діалогу.

Для повноти нашого історіографічного огляду варто згадати енциклопедичні гасла, присвячені М. Грушевському. У них коротко та схематично наведено інформацію про життєвий і творчий шлях ученого, проаналізовано його основні наукові погляди. Зауважимо, що протягом другої половини ХХ ст. можемо спостерігати певну тенденцію деідеологізації змісту цих текстів, відмови їхніх авторів від багатьох історіографічних штампів¹⁷⁴.

Підсумки

Наведений розлогий матеріал дає змогу говорити про небуденну уважність та значну емоційність сприйняття творчої спадщини М. Грушевського в польському інтелектуальному середовищі. Від перших студентських праць і до невеликих наукових студій часів московського заслання – практично кожна значніша розвідка українського вченого знайшла обговорення у колі польських істориків і публіцистів. Вони найбільш послідовно опонували науковим поглядам М. Грушевського в тих аспектах,

¹⁷⁴ Див. напр.: Podręczna encyklopedia powszechna. Redaktor Dr. Stanisław Lam. – Paris: Księgarnia polska w Paryżu, 1954. – S. 251; Wielka encyklopedia powszechna PWN. – Warszawa: PWN, 1964. – T. 4. – S. 757; Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865–1900). Kompendium dokumentacyjne, red. R. Przelaskowski. – Warszawa, 1968. – S. 141; Encyklopedia popularna PWN. – Warszawa: PWN, 1997. – T. 4. – S. 77; Popularna encyklopedia powszechna. – Kraków–Warszawa, 2001. – S. 413; Wielka encyklopedia PWN. Redaktor J. Wojnowski. – Warszawa: PWN, 2002. – T. 11. – S. 485; Wilczyński W. Leksykon kultury ukraińskiej. – Kraków, 2004. – S. 83; TS. (Stryjek T.) Hruszewskij, Hruszewski Mychajło // Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Pod redakcją Wojciecha Rosykowskiego i Jana Kofmana. – Warszawa, 2004. – S. 458–460.

де він «зазіхав» на традиційні засади польської Клію. Намагаючись перенести процеси етногенезу українців у ранньомодерний час, польські вчені критикували антинорманізм автора «Історії України-Руси»; заперечували його тлумачення етнічних процесів на польсько-українському порубіжжі, що вело за собою надмірне, на їхній погляд, розширення західного кордону українського розселення; відкидали інтерпретацію дослідником більшості спірних проблем співжиття двох народів у межах польської держави (передусім оцінки Люблінської унії та козаччини). Бажання законсервувати усталені історіографічні стереотипи на рівні їхнього розуміння наукою ХІХ ст. яскраво проявилось у впертому небажанні відмовитися від етнічному «русин» на користь модерного «українець». Активна участь М. Грушевського в модернізації українського культурно-наукового та суспільно-політичного руху в Галичині, його відверті проросійські симпатії, заяви у справі Холмщини та Підляшшя, скептичне ставлення до чергових спроб польсько-українського порозуміння значною мірою політизували осмислення творчості вченого польськими інтелектуалами. Шовіністично налаштована їхня частина одностайно вбачала в наукових аспіраціях М. Грушевського впливи ворожих полякам зовнішніх сил, насамперед, Німеччини.

Гострота українсько-польського історіографічного діалогу, що мав, завдяки українським романтикам, значно більший досвід проговорення в науці ХІХ ст., порівняно з українсько-російським, була помітно меншою, аніж у випадку з північним сусідом. Польські науковці, вважаючи неприйнятними низку щойно перерахованих аспектів історичної моделі М. Грушевського, досить високо оцінили фаховість його праць, свідченням чого було їхнє рясне цитування у спеціальній літературі. Врешті, М. Грушевський ще наприкінці ХІХ ст. був обраний членом-кореспондентом краківської Академії наук, а також певний час перебував в інших польських наукових товариствах (на-

приклад, Історичному товаристві у Львові). А польська публіцистика, створюючи у масовій свідомості образ руйнівника планів відродження старої Речі Посполитої, значно рідше від російської вдавалася до відверто вульгарних випадів на адресу вченого.

Своєрідністю польської грушевськіани була регіональна специфіка гостроти оцінних характеристик діяльності М. Грушевського. Найбільш нетерпимими у її сприйнятті виявилися галицькі поляки, що були свідками проявів дієвості та принциповості натури українського вченого, відчуваючи в його активності пряму загрозу своєму привілейованому становищу в краї. Найприхильнішими до М. Грушевського виявилися поляки з підросійських земель, адже відчували потребу пошуків порозуміння з українцями у спільному протистоянні царату.

Позитивний досвід польського державотворення, значне зростання напруженості польсько-українських взаємин у 1920-ті рр., в яких М. Грушевський не брав посередньої участі, значною мірою зняли гостроту польського прочитання текстів ученого у міжвоєнний період. Зі сторінок польських видань кінця 1920 – початку 1930-х років постає цілком респектабельний образ класика українознавства.

Після Другої світової війни історична наука в Польщі, як і в інших країнах соцтабору, підпала під радянський ідеологічний диктат з його вульгаризованим марксизмом. Це очікувано наклало свій відбиток і на оцінки творчості М. Грушевського, що перебували в руслі модної тоді боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» та з одним із його знакових представників. Хоча, як вже йшлося, ця критика уникала бруталних штампів радянської грушевськіани, та й вплив радянської ідеології на польську науку був відносно нетривалим.

Польська еміграційна наука, опонуючи М. Грушевському в оцінках принципових питань польсько-українського минулого, значно об'єктивніше, ніж перед вій-

ною, поставилася до різноманітних аспектів діяльності українського вченого, а через його особистість – й до основних тез української національної науки. Це вкотре доводить наше спостереження, що історіографічні концепції М. Грушевського в інтерпретаціях польських істориків уособлювали концептуальні засади всієї української Клію.

Сучасна польська історіографія, попри зауважені загрозливі тенденції останніх років, поступово позбавляється від стереотипів минулих часів, загалом більш виважено та адекватно сприймає концепції української історичної науки та її найвидатнішого репрезентанта. Порівняно спокійний тон наукових дискусій сьогодення дає змогу виявити раніше непомічені польськими колегами аспекти життя й творчості М. Грушевського в контексті взаємовпливів польського та українського інтелектуальних середовищ, водночас не ухиляючись від обговорення складних питань. Усе це дає можливість оптимістично прогнозувати перспективи польсько-українського історіографічного діалогу.